

Alarmizmchilar («alarm» — ingliz tilida talafot, ogohlar, vahima, bong degan ma'nolarni anglatadi) muayyan bir "p" yaga birlashmaganlar va aniq bir dasturga ham ega emaslar, lekin ular stixiyali turizm ekologik inqirozga olib kelishi mumkin, deb bong urayotgan ziyolilar, ishchilar, maishiy xizmat va sport hasida ishlaydigan turli kasb sohiblaridir. «Grinpis», «Yashi partiyasi», «Kedr» kabi oqimlar shular jumlasidan bo'lib, ular yilab uyushmalar saflariga 30 mln dan ortiq kishilarni birlashganlar.

Turizmning texnik imkoniyatlari va unga jalb qilinayotgan ahning tez o'sishi natijasidagi salbiy oqibatlaridan chiqib keti tavsiya etayotgan g'arb sosiologlarining **harakatlar yoki harasizliklar strategiyasi** namoyondalari uch yo'lni ma'qul ko'rad:

- 1) ekoturizm paytida tabiatda kechayotgan hodisa va jarayonl aralashmaslik;
- 2) muammosi bor tabiat qonunlariga ekoturizmni qali aralashish;
- 3) tabiiy atrof-muhit sharoitiga ekoturizmni lashtirish.

1. Ekoturizm paytida tabiatda kechayotgan hodisa va jaray larga aralashmaslik konsepsiyasi namoyondalarini «harakatsizl strategiyasi deyish mumkin. Chunki ular ekologik tizimlarning rim hudud va mintaqalarda buzilganligiga befarq bo'lishni va kurrasida yashayotgan 6 mlrddan ortiq aholining moddiy va ma'viy ehtiyojlarini qondirmaslikni tavsiya etadilar. Ushbu prins alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar — biosfera qo'riq nalari va qo'riqxonalarda amalga oshirsa bo'ladi, lekin 6mm tarzda, ya'ni tabiatdan ajralgan ekoturizmni aslo tasavur q bo'lmaydi.

2. Muammosi bor tabiat qonunlariga ekoturizm orqali arshishni yoqlab chiquvchilar fikri aralashmaslik konsepsiyasid fikrlarga qarama-qarshi bo'lib, ular tabiat qonunlarini, ilmiy-tex yutuqlardan foydalangan tarzda, ekoturizm uchun xizmat qiladi darajada o'zgartirishni taklif qilmoqdalar. Afsuski, bu o namoyandalari tabiat qonunlarining turizm qonunlaridan a shakllanganligi, tirik organizmlar esa ana shunday tabiat jarayon orqali paydo bo'lganliklari va rivojlanganliklarini inkor etish hozirgi ko'rinishdagi tirik mavjudotlarni genetik o'zgartirib yubor Bunday holat kino ko'rsatuvlarda keng namoyish qilinayot «duragay (mutant)» odamlarni va hayvonlarni yuzaga keltiradi tabiiy tizimlarni ishdan chiqaradi.

•j. I **Inhny (iifrof-iimhit sharoitiga ekoturizmni moslashtirish** orqali
 •Nlifd1 ni(jio/cl;iii cliiqib ketishni tavsiya etayotganlar, bir
 •M)hiilimi, ekologik h/implarning tashqi kuchlarga nisbatan qarshi
 vao/' o'/ini tiklash qonuniyatlariga ishongan holda
 И и Ы... Ние liarakailarini moslashtirishni tavsiya etsalar, ikkinchi
 В|Н"Hiilui I.I.lilainiii!' evolutsion jarayonlarni jadallashtirishlarini
 ar. liimday konsepsiya namoyondalari, tabiat
 ^Httiinlinini k(• chirisij';i urinayotganlar, desak mubolag'a bo'lmaydi.
 I **frhiHiimtik rivojlanish chegarasi konsepsiyasi** namoyondalari Yer
 p|НН t< III (III v|Um ij';i monand ravishda ekoturizm chegarasini bel-
 Ш)к<| V'I I buiulay ilmiy asoslangan o'sishni chegaralashni muay-
 MM mini.и.1, luidud yoki ma'muriy chegarada amalga oshirishni
 р ы н II.iilil.ii - Alsiiski ekoturizmni rivojlantirmasdan turib tez sur'-
 iiNi.hiH,,!

¹ bomyoj'.-m aholining sayyohlik ehtiyojlarini qondirib
 ptfliicnili I im/mui -<konservatsiya>qilish va ekoturizmni «nol»va-
 jNütM'i I I'III is II muinkin emas.

Uintuil i hoturisiili boshqaruv konsepsiyasi — tabiat va turizm
 НН-тииМ iln ilci'aii j'/oyani olg'a suaivchilardir. Uning tarafdorlari
 и Iom Itни шихт in i],ill tabiiy atrof-muhitni saqlab qolish muayyan
 Нитitnl \11 I in;milak;il doirasida emas, balki xalqaro miqyosda —
 ямин • In II \i I li;imjannvalining birgalikdagi tadbiri orqali amalga oshi-
 и)лнм \11.11> i'liiqc|anlar. Ular tabiatni muhofaza qilish va tabiiy
 imip .1.1M.10 oqilona loydalanish uchun davlatlar ustidan turuvchi
 |h#mim Ли ekoluristik tashkilot tuzishni va u ham boshqaruv, ham
 j*)*HMi \.ilnlaiiga n,-a bo'lishini yoqlab chiqdilar. Globalchilar
 IM I тис iWiiimjai,,,,, mristik tashkiloti hozirgi kunda faqatgina dav-
 нН><11|г rkdinri/iii Inirasidagi faoliyatini kuzatadilar va faktlarni
 it-It ИМIIIИ iIt•veti lai IUundayoqim namoyondalari Yer kurrasidagi
 и••I•11•I•I.IЧ-lailarnmr, tabiatdan o'z milliy qonunlariga binoan
 I><hI.iImi h Miverrii liuquq imkoniyatlarini osonlikcha berib
 Ijif i н> I III llll ij iiK.bai'a olishmayapti. Lekin, global ekoturistik
 l>!.|н|ш\ ii/iuiga msoniyat qachondir albatta yetib borishi shart.
 • '•"•I-1 т.I linn Ёц |oydagi ekologik muammolar na tabiiy va na
¹ liT.aniM bo'ysunadi, ya'ni ular global miqyosdagi ta'sir
 lily. I . im li(4j>im mqiroy ekanligi hammaga ayondir.

Huhi'n ii qilish va rivojlanish konsepsiyasi namoyondalari jami-
 ,нн,"|¹ 1 "Hiii'.iik lal.iblarini jamiyatning iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanish
 |<1нЫIг I мир-.la.shiiiiismi taklif qiladilar. Bunday dunyoqarashlar
 Н*m|I.iiimii »kaia 'l.ikkizlik» davlatlarida keng targ'ib qilinyapti.

Haqiqatan ham, ekologik, jumladan ekoturistik tadbirlar iqtisodiyot lashgandir. Misol tariqasida Orol dengizi muammosiga to'xtalamiz Paxta yakkahokimligidan O'zbekistonda olingan daromad (1960—1987 y.y.) Orol dengizi va uning atrofidagi ekologik inqirozni tugatishgi ketadigan sarf-xarajatdan ko'ra 7—10 barobar kamdir. «Ekologik inqirozning oldini olish, — deydi nemis ekolog olimi B. Grjimek, - unga qarshi kurashdan ko'ra doimo bir necha chandon arzonroqdir»

Ekoturistik revlutsiyalar konsepsiyasi — siyosiy tuzum va ki shilarning ekoturistik dunyoqarashlarini keskin ravishda inqilobi; yo'l bilan iste'molchilik psixologiyasidan ekologik talablar doirasigl o'tkazish. Ammo bu taklif qanchalik yaxshi bo'lmasin, bir qoidar esdan chiqarmaslikka undaydi — kishilik jamiyatida (tabiatdagidek inqilobiy yo'l bilan biron-bir tadbirni amalga oshirish ularda keski; ravishda salbiy oqibatlarining yuzaga kelishiga olib keladi. Lek; hozirgi ekologik inqiroz holati ekoturistik ong, inadaniyat, o'quv v tarbiyani keng miqyosda va jadal sur'atlarda zamon talabiga mo: lashtirishni taqozo qiladi. Chunki ekologik tizimlarning cvolutσιο rivojlanish qonuniyatini orqaga qaytarib bo'lmaydi, ulardagi salbi kechayotgan jarayonlarni to'xtatish yoki avvalgi ijobiy jarayonlarr tiklash imkoniyati doim ham yuzaga kelavermaydi.

Yuqorida sanab o'tilgan ekoturistik konsepsiyalardan tashqa dunyoning turli joylarida turlicha dunyoqarashga ega bo'lgan part yalar, oqimlar, harakatlar, kengashlar, jamg'armalar mavjud. Le kin, ***ekoturistik konsepsiya tabiat bilan turizm qonunlari va qonun yatlarining o'zaro uyg'unlashgan va ilmiy asoslangan holda rivojlt nishini yoqlab chiqadigan qarashlar tizimidir.*** Bizningcha, unga zi bo'lgan dunyoqarashlar noekoturistik konsepsiyalar tizimiga kirad

Nazorat savollari

1. Ekoturistik dunyoqarash nima ?
2. Ekoturistik dunyoqarash bilan ekoturistik konsepsiya orasic qanday farq bor?
3. Ekologik konsepsiyalarni sanab o'ting.
4. «Barqaror rivojlanish uchun ekoturizm» konsepsiyasiga izz bering.
5. Naturalistik konsepsiya bilan iste'molchilik konsepsiya o'rtasida farq bormi?
6. Ekoturistik alarmizm qanday ma'no anglatadi?
7. Harakatlar strategiyasi bilan harakatsizliklar o'rtasidagi tafovut! aytib bering.
8. Nima uchun «ekoturistik inqiloblar konsepsiyasi» deb atalad

1.6. EKOTURIZMNING YO'NALTIRUVCHI QOIDALARI (PRINSIPLARI)

I l-ninristik konsepsiyalardan kelib chiqqan holda ekologik iwnlilikning maqsadi va mohiyatini belgilab beruvchi yana bir ikni ijtimoiy ekoturistik munosabatlarda amal qilinishi kerak • Il^l *III ,r,osiy prinsiplar. «Prinsip» so'zi lotin tilida «pricipium»— m liu'.hlash qoidasi degan ma'noni anglatadi. Ular tamoyil emas ill I yu'ultiruvchi qoidalar bo'lib, ekoturizmni tashkil etish, uni il -i.-r.li. vakunlash kabi jarayonlarni yuritishda qanday qoidalarga iml ijih'.li lozimligini ko'rsatadi.

I hturistikprinsip — ekologik munosabatlarni turizm orqali tartibga <inhiui vo'ualtirilgan qoidalar. Ushbu prinsiplarni yaratishda umumiy IN HI |Mmsiplarini umumiy ekologik prinsiplar bilan uyg'unlash- • 11 c • III h.inula ularning aksariyati milliy va xalqaro huquq norma- • I'll и / aksini topgan. Ularning ayrimlari:

,к niin izmda tabiatni muhofaza qilish masalasining ustuvorligi;
< h,4iin:mdan tushgan foydaning ekologik maqsadlarga yo'nal-

I_M1: III I h' I

I Liun: nming tarixiy, madaniy, diniy turizm kabi boshqa turizm

••1.4 I hil,111 u; yiy bog'langanligi;

u u liming barcha yo'nalishlarida ekoturistik ta 'limning maj-

IM III I

Hi>i7i Ii/tiyjk harakatlarning qat'iy cheklanganligi;

nuihdiv, milliy, mintaqaviy va global ekoturistik harakatlar-

.. i.ii,'/;) u imdaligi;

,j,iil,iiiiiinliirning barqaror rivojlanishida ekoturizmning ulkan

hfiu'th in /,/,/> ctishi;

'ihili.illiv uliolining ekologik ongi va madaniyatini ko'tarishda

• >4tti I nun i,ill> t/ili.s/i;

I,/,4,11,1,m oqilona foydalanish va tabiatni muhofaza qilishning

. chunum i I,i4imslik marshrutlarda aks ettirish;

hi, ih .iii lubiat komplekslari ham ekoturistik obyekt;

il.ni.u, iiiimyat, mahalliy boshqaruv organlarining ekologik

u <- 41,1,14 14,111/, hllilortligi.

I hniiii I milii tahiafni muhofaza qilish masalasining ustuvorligi.

I n q'""""l" l"inn\iik sayyohlikdan maqsad — ekoturizm orqali

*.iit.iii> milh\ . . . iiaciaviy va global miqyosda tabiiy atrof-muhitni

milihli i '1111 IIII i.niibga solish yoki yo'lga qo'yish. Buning uchun

ekoturistik obyekt (ai mil)', ekolojik \avT.t/lt'im uinbah-a olgan holda ekoturistik t;ulbiil;um o'lka/isli qoid,r,i)4 i mv.i ctr.b kuak. Ekoturizm tashkillashtirilayoli'an n>vda km **IuvuIjmii** km li.i liodi'a va jarayonlar inson hayoli bilan n/viy luij'/latii'ain Slummc, m luni ham tabiatni muhofa/a qili.sli kisltdammj-, rkulnpk iiluWlan \avhi/. Iiyot kechirishlari manbai Insoblanadi

Ekoturizmdan tushgun foyduning ekohgik nini/mkIazqa ycfnal-tirilganligi. Ma/km ektiiii islik priimsm kn'ia ekotuii/.mdan kelayotgan darotuadauii'. hn **ijimhi** rkolopk m,H|\;ull.\i)\i, va'ni hozirgi va kelajak avlodlai mil;', ekolwj'ik \avki/ uuitiimi la'minlashga qaratilishi lozim. Ekolojvk xavlsi/ innliil oij'ain/iularniig normal sharoitda ko'payislu, o'sishi va llv<ll:lllllll in luu to/a, sog'lom va qulay tabiiy inuhit liolati demakdn

Ekoturizmni tig tarixiy, madaniy, diniy turizm k uhi hoshqa turizm turlari bilan uzviy bog'langan/igi. ()/bcki\loii Kc.piiplikasining Xiva, Buxoro, Samarqand, Sliaxiisabz, Toslikiit. Opcioni kabi shahar-l qishloqlarida 4000 dan ziyod tanxiv, inadam va dimy yodgorliklar¹ va ziyoratgohlar niavjuil bo'lib, nlai ll ill k>i il. il > ll u|n <>at va chet ellik, turistlarni o'ziga jalb qiladi. Mirj'ina .Samaiqandmng Ulug'bekj madrasasiga liar yili 100 mint-lab lurisilai keladi Mshpi¹, uchun ham tarixiy, madaniy, diniy, sport kabi tun/m luilan bilan ekoturizmni birgaolib borish ekotuilarga turistlarni ko'rpnc |,ilb ijilishr,a, turistlarda O'zbekiston haqida atrollicha lasavnilai **lioml** bo'lisliiga, kam xarajat orqali ko'proq foyda olishga olib keladi «Kabai Malik- sayohatchilar Assotsiatsiyasi o'z ekoturlarining aksarivat qiuiini larixiy, madaniy, sport, folklor turizmi bilan qo'sliib olib boradi. I hulan tushgan foydaning 30 foizigacha bo'lgan mablag'lar ekolor.ik ladbiiiar uchun sarf qilinadi.

Turizmning barcha yo'nalishlarida ekoturistik tuTunning majburiyligi. Turizm va scrvis (xizmat ko'rsatislOga oid barcha o'qitish muassasalarida o'quvchilarning yoshi, ixtisosligi, miiixassisligidan qat'i nazar, ekologik ta'lim bilan bir qatorda ekoturistik ta'lim berilishi shart. Aks holda insonlar yashab turgan hayotiy zaiuc tabiiy muhitni saqlab qolish qiyin. Shu bois ham 1992-yil 9-dekabrda qabul qilingan v^ amaldagi O'zbekiston Respublikasi «Tabiatni muhofaza qilis^T to'g'risida»gi Qonunning 4-moddasida ekologik o'quvning majburiyl" prinsipi kiritilgan. Turizm ta'limiga oid barcha mcVoriy hujjatlarg ekoturistik ta'limning majburiylik prinsipini kiritish maqsadga muvofi

Noekologik harakatlarning qat'iy cheklanganlik prinsipiga ko'ra ekoturlarning barchasida, albatta, tabiatni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, buzilgan tabiat komplekslarini qayta tiklash vazifalari turishi lozim. Chunki, ushbu vazifalarni mobatga olmaslik ekoturizmning tabiiy turizm yoki sport turizmiga aylanib ketishiga olib keladi. Turizmning ekologik talablarga mos kelmagan harakatlari noekologikdir.

Mahalliy, milliy, regional va global ekoturistik harakatlarning yagona tizimdaligi. Ushbu prinsipga ko'ra umumiy ekologik prinsipdan kelib chiqqan holda, tabiatda kechayotgan barcha jarayonlar va hodisalar hech qanday ma'muriy va hattoki tabiiy chegaralarga bo'ysunmaydi. Har qanday mahalliy miqyosdagi salbiy ekologik harakatlar qo'shilib va kengayib milliy, mintaqaviy va global miqyosdagi ekologik muammolarni keltirib chiqaradi. Ular zanjir kabi biri ikkinchisi bilan ulangan va yagona tizimda turadi.

Qadamjolarining barqaror rivojlanishida ekoturizmning ulkan nhamiyati. Har qanday holatdagi ekoturistik obyektida to'g'ri tashkil etilgan ekologik sayyohlik, albatta, o'sha joyda yashovchi aholi iimig ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy va ma'rifiy rivojlanishi in lain xizmat qiladi. Ma'lumotlarga ko'ra G'arbiy Tyan-Shan ic/ervatiga uyushtirilgan sayohatlar tufayli Toshkent viloyatining tog'li liiuludlarida keyingi 10 yil ichida iqtisodiy yuksalish 2—2,5 barobarga u'ligan. Aholining ish bilan ta'minlanganlik darajasi ham deyarli •lin darajaga ko'paygan.

Mahalliy aholining ekologik ongi va madaniyatini ko'tarishda clioturizmning xizmati. Ekoturizm tashkil etilgan har qanday hududda iholining ekologik ongi va madaniyati o'z-o'zidan ortadi. Chunki ' koinristlar, agar ular chindan ham shu turdagi turizmga taalluqli bn'lsalar, albatta mahalliy aholi ongiga ekologik madaniyatning kirib Iclishiga sabab bo'ladilar. Bunda har qanday muomala layoqatiga <)m boigan inson o'zi yashab turgan ona yurti tabiatiga ehtiyotko- n iiii munosabatda bo'lish uning o'zi uchun, oilasi, qarindosh-uaiq'- l.iii, (Jish]oqdoshlari, yurtdoshlari , xalqning kelajak avlodlari uchun li'vdadan holi emasligini anglaydi va boshqalarni ham shunga mu- ii" ib tegishli xatti-harakatlarni qilishga undaydi.

I'abiatdan oqilona foydalanishni ekoturistik marshrutlarda aks t ttn ish. Tabiatdan oqilona foydalanish — tabiiy kelib chiqqan moddiy «linvo unsurlarining foydali xususiyatlarini insonlarning kundalik

hayotiy ehtiyojlarini qondirish uchun ilmiy asoslangan tarzda ishlatish¹. Kishilik jamiyatining har qanday faoliyati tabiiy atrof-muhitga ta'sir etadi. Lekin ushbu ta'sir me'yorida yoki me'yoridan ortiq bo'lishi, ya'ni ekotizimlarda moddiy va energiyaning tabiiy aylanish jarayoniga keskin yoki «ayab» ta'sir etishi mumkin. Keskin ta'sir tabiat unsurlarining qayta tiklashlanish imkoniyatini bermaydigan inson faoliyati holati va aksincha. Ekoturizm ham bundan mustasno emas. Chunki unda ham sayyohlar ekoturlar orqali tabiiy muhitga ta'sir etadilar. Lekin bu ta'sir davlat tomonidan o'rnatilgan me'yorlardan (REM) oshmasligini ta'minlash har bir ekoturistik marshrut tashkilotchisining majburiyatiga kiradi². Masalan, Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasining normativlarigabinoan shahardagi korxonalar, taslikilot va mnassasalar, fuqarolar va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarning atrof-muhitga salbiy ta'sir etishi mumkin bo'lgan eng yuqori darajasi yoki ruxsat etilgan me'yori (PDK, PDV, PDS, PDXV...) aniqlanadi. Huuday chegaralanishlar shaharlarda PDK (zaharli moddalar to'planishining eng yuqori ko'rsatkichi) atmosfera havosi va suv uchun olinadi. Moddalarning atmosfera havosi yoki suvda inson organi/mida licch qanday patologik o'zgarishlarga olib kelmaydigan darajasi SN 245—71 raqamli yo'riqnomasida PDK sanitar normalarining 160 xil modda va 35 turdagi kombinatsiyalarda atmosfera havosi ifloslanish darajasining ruxsat etilgan me'yori bo'yicha belgilangan edi. Hozirgi kunda ushbu me'yorlar xili va turi bo'yicha deyarli ikki baravarga ko'paygan. Masalan, uglerod oksidi bo'yicha illoslantirish me'yori sutkasiga 1,0 mg/m³, harakatda bo'lmagan obyektlar uchun — 20 mg/m³ ga teng.

PDV (moddalarning ruxsat etilgan me'yori) shaharlarda muayyan korxonalar yoki tashlash manbailari bo'lgan subyektlar tomonidan zararli moddalarni chiqarish miqdori. Agar muayyan obyektida 2 va undan oshiq tashlagich manbalari (ventilyasiya va energetik qurilma) bo'lsa, bu korxonalar uchun PDVning umumiy ko'rsatkichlari belgilanadi. Har bir PDV bo'yicha tashlash inventarizatsiyasi (paspor-

¹ A. Nig'matov. Ekologiya nima? — «Turon-Iqbol», 2005. — 128-b.

² Masalan: Oqava suvlarni, taxnik ko'rsatkichlarni inobatga olgan tarzda, joy relyefi va suv obyektlariga ifloslantiruvchi moddalarni tashlash me'yorlariga oid Yo'riqnama. — Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasining Rahbariy hujjati. Tabiatni muhofaza qilish. O'Z RH 84.3.6: 2004. - T., 2004.

ti) tuziladi. Unda tashlandiqlarning son va sifat ko'rsatkichlari bo'yicha ma'lumotlar, chiqitlarni tozalash usullari va ekologik texnologiyalarni takomillashtirishning yo'llari berilgan bo'ladi. Bu pasportlar har 5 yilda alohida qabul qilingan shakllarni to'ldirish asosida qayta ko'rib chiqiladi. Xuddi shunday jarayonlar Davlat standartlashtirish va metrologiya boshqarmasi tomonidan PDS (oqavalarining eng yuqori ko'rsatkichi), PDXV (kimyoviy moddalarni ishlatishning eng yuqori miqdori) va boshqa me'yoriy ko'rsatkichlar bo'yicha ishlab chiqiladi va shahar sanitariya-epidemiologiya xizmati tomonidan tasdiqlanadi.

Buzilgan tabiat komplekslari ham ekoturizm obyekti. Aytib o'tilganidek, nafaqat go'zal tabiat qadamjolari, balki tabiiy jarayon va hodisalar (ekologiyada bu biotik va abiotik omillar deb yuritiladi) yoki insonlarning xo'jalik faoliyati (antropogen omil) ta'sirida buzilgan tabiat komplekslari (landshaftlar yoki joyning tabiiy ko'rinishi va holati) ham ekoturizm obyekti bo'la oladi. Zero ekoturizmning asosiy vazifalaridan biri aynan buzilgan tabiat komplekslarini qayta tiklashdir. Orol va Orolbo'yi kabi inqirozli ekologik hududlarga qiziquvchi sayyohlarning soni kundan kunga ortib bormoqdalar. Ammo uni ekologik nuqtayi nazardan to'g'ri nvshtirish lozim. Bu masala zamonamizning eng dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi.

Davlat, jamiyat, mahalliy boshqaruv organlarining ekologik turizmdan manfaatdorligi prinsipi. Ekoturizm turizm industriyasida c 11, daromadli (kam sarf-xarajat qilib, ko'p foyda oladigan) soha bo'lganligi sababli, undan kelib tushadigan foyda mahalliy, davlat va nodavlat organlari hamda xalqaro tashkilotlarning sarmoyalarini ko paytirish manbayi bo'lib xizmat qiladi.

I Imuman olganda, ekoturizm prinsiplari juda xilma-xil va keng • i.imrovli bo'lgani uchun ham biz ularning ayrimlarini sharhsiz, 'Miiiivchilarning mustaqil fikrlashlari maqsadida sanab o'tamiz:

*ekoturizm*da *ekologik-ijtimoiy - iqtisodiy manfaatdorchilikning Y.irjDialigi;*

*ekoturizm*da *milliy g'urur va iftixorni shakllantirishning zarurligi;*
ekoturizmning mintaqaviy xususiyat kasb etishi va hokazo.

Muayyan ekologik me'yordagi ekoturizm prinsiplari ekologik ^ivl'i/Jikni saqlab turuvchi zaruriy hodisa va jarayonlar turkumiga I null. Bundan bir vaqtning o'zida ham sayyohlik, ham tabiatni muhofaza qilish qoidalari kelib chiqadi. Shunday qilib, ekoturistik

yo'naltirilgan harakatlar ekologik prinsiplarga yondashgan va chuqur ilmiy asoslangan bo'lishni talab etadi. Chunki inson tabiatning bir bo'lagi, lekin uning aksi emas.

Nazorat savollari

1. Ekologik prinsip nima?
2. Nima uchun ekoturlarda tabiatni muhofaza qilish qoidasi bir-lamchi hisoblanadi?
3. Ekoturizmga foyda taqsimlash qoidasi qanday?
4. Turli shakldagi turistik sayyohliklarni birga olib borishdan maq-sad nima?
5. Ekoturistik ta'limning majburiyligi nimada?
6. Ekologik qoida bilan ekoturistik qoidaning farqi bormi?
7. Nima uchun mahalliy aholini ekoturizmni tashkillashtirishga ko'proq jalb etish lozim?
8. Ekologik boshqaruv turlarining yagonaligi nimada?
9. Milliy g'urur va ekoturizm o'rtasidagi bog'liqlik nimada namo-yon bo'ladi?
10. Buzilgan tabiat komplekslariga nimalar kiradi va ular ekoturizm obyekti bo'la oladimi?

1.7. EKOTURISTIK XAVFSIZLIK

Turizm kishilarning o'zga joy, yurt, mintaqa va qit'alarga bori-shi bilan bog'liq bo'lgani uchun sayohatchilar uchun muayyan darajada noqulayliklarni olib keladi. Ular soat poyasining (vaqt min-taqasi) o'zgarishi bilan bog'liq bo'lgan bioritmik noqulayliklardan to turli transport hodisalari orqali sodir etiladigan falokatlargacha misol qilib keltirish mumkin.

Xavfsizlik, jumladan, ekoturistik xavfsizlik nima va uni qanday qilib ta'minlamoq kerak? Rossiyalik olim L.Yu. Xotunsevning fikricha xavfsizlik — alohida shaxs, jamiyat va tabiat obyektlarining kuchli darajadagi xavf-xatardan himoyalanganlik darajasi bo'lib, uning asosiy mezoni kelajakda yoki hozirda sodir bo'luvchi tabiiy yoki ijtimoiy xatardan kelib chiquvchi qo'rquv hissidir.

Bu tushunchaga gruziyalik mutaxassis T. Aroshidze xavfsizlik — keng ma'noda hayot, salomatlik, insoniyatning asosiy huquqlari, hayotiy manfaatlarini ta'minlovchi manbalar, ijtimoiy tartibdagi resurslar bilan bog'liq xavflarga chidamlilik darajasi, deb ta'rif beradi. V. N. Burkov, A. V. Shepkinlarning fikricha xavfsizlik nazariyasi zamo-

naviy, o'zaro tartibli fan yo'nalishi bo'lib, insoniyat, jamiyat, davlatning hayotiy zarur manfaatlarining texnogen va tabiiy favqulodda holatlardan himoyalanganlik darajasi.

Xavfsizlik keng ma'noli tushuncha bo'lib, **birinchidan**, u nafaqat inson (shaxs emas, chunki u aniq bir individga tegishli), jamiyat yoki davlat, balki tabiat va uning elementlari nuqtayi nazaridan ham qaralishi mumkin. Chunki ekologiya nafaqat insonlar, balki barcha tirik organizmlar (o'simlik va hayvonot dunyosi, mikroorganizmlar), ya'ni tabiat unsurlari o'rtasidagi va ularning tabiiy atrof-muhit bilan bo'ladigan munosabatlarini o'rganadi. Xavfsizlik tushunchasi «bexatar yashash darajasi»ni ifoda etar ekan, u ma'lum ma'noda har qanday tabiat unsurlarining ham bexatar yashashi nuqtayi nazaridan qaralishi lozim. Chunki, hozirgi kunga kelib muayyan tabiat unsurlarining bexatar yashashi, ularning mavjudligi bevosita tarzda insoniyatga bog'liq bo'lib qoldi. Tabiat unsurlarining o'zaro aloqasi natijasida yuzaga keluvchi har qanday jarayon yoki hodisa labiiy jarayon hisoblanib, tabiatdagi muayyan tabiiy tanlanish bosqichida turadi. Ammo, tabiatdagi ayrim jarayonlar, masalan, i higitkalarning son jihatidan ko'payib ketishi va ularning o'simlik dimyosi bilan bo'ladigan munosabatlari, albatta, inson xavfsizligiga ta'sir etadi. Bu, ilgari (insoniyatning tabiatga ta'siri kam yoki dcyarli bo'lmagan vaqtlarda) ham uchrab turgan tabiiy jarayon hisoblanib, organizmlar ozuqa maydonining insoniyat tomonidan qi-qarishi evaziga tezlashdi. Tabiatning esa insondan xavfliroq unsuri v◇q. Umumiy ekologiya nuqtayi nazardan qaraganda barcha tirik "iranizmlarning turli xavf-xatardan saqlanganlik darajasi ekoturizm-iime, maqsadiga mosdir.

Ikkinchidan, xavfsizlik nafaqat texnogen yoki tabiiy favqulodda hi Ihi ilar va jarayonlardan organizmlarning saqlanganlik darajasi, balki " ko 'rinmas hamda bilvosita ta 'sir etuvchi hodisa va jarayonlar <"..//// yuzaga kelishi ham mumkin. Masalan, issiqxona samarasi il'ii'.\onaviy ta'sir) tufayli iqlimning sekin-astalik bilan isib borishi binning natijasida cho'llanish jarayonining yuzaga kelishi. Oqibatda ¹ In I llangan yerlarda o'simlik va hayvonot dunyosining tur va xil iih.itidan kamayishi, ya'ni biologik xilma-xillikning inqirozi hamda r."ular uchun noqulay ekologik sharoitlarning yuzaga kelishi. Misiiia, bunday xavfsizlik ekologik xarakterdagi (xususiyatli) Ki/hkka kiradi. Lekin u ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, madaniy-

ma'rifiy va shu kabi xususiyatlarga ham ega bo'lishi mumkin. Bizningcha «xavfsizlik» tushunchasini alohida ibora sifatida muayyan fanda ishlatish o'rinli emas. Xavfsizlik o'z xarakteriga ko'ra uning qo'shimcha, to'ldiruvchi va aniqlovchi so'z yoki so'z birikmalari bilan ishlatilishi maqsadga muvofiq.

Turistik marshrutlar kishilarning o'zga joylardagi xatti-harakatlari bilan bevosita bog'liq bo'lgani uchun ham ko'zda tutilmagan voqea va hodisalarni keltirib chiqarishi mumkin. Ushbu turistik xavfsizlik uning turlariga qarab turlicha ko'rinishda, shaklda va darajada namoyon bo'ladi. Masalan, shaharlarda tarixiy-madaniy obidalariga sayohat qilishda yo'l-transport halokatlari, jamoatchilik tartibining buzilishi, oziq-ovqat mahsulotlari sifati yoki ovqatlanishga oid turistik xavflilik ko'rinishlari namoyon bo'lsa, ekologik turizm — sel kelishi, qor ko'chishi, tosh qulashi, suv toshishi, o'rmonlarga o't ketishi, okeanlardagi sunami, yirtqich hayvonlarning tishlashi yoki zaharli ilonlarning yo hasharotlarning chaqishi kabi tabiiy, tabiiy-antropogen hodisa va jarayonlar xavf-xatar tug'dirishi mumkin. Shuning uchun ham turistik xavfsizlik har bir turizm turiga qarab alohida ilmiy va amaliy faoliyat mavzusi hisoblanadi.

Ekologik xavfsizlik tushunchasi turli olimlar tomonidan turlicha izohlanadi. Ularning ayrimlarida tushuncha mohiyati nisbatan to'liq ochib berilsa, ayrimlarida munozaralarga sabab bo'luvchi fikrlar ham uchraydi. Masalan, buyuk rus ekologi N. F. Rcymer (1990) ekologik xavfsizlikka ikki xil yondashgan:

1) tabiat obyektlari, alohida inson va insoniyatning bevosita yoki bilvosita hayotiy muhim elementlarining zararlanishlariga (yoki bu zararlanishdan keladigan xavflarga) olib kelmaydigan faoliyat, vaziyat va jarayonlar uyg'unligi;

2) Yer kurrasi va uning turli mintaqalarida insoniyatning tabiiy, iqtisodiy-ijtimoiy, texnogen va siyosiy tayyorgarligi (j'ddiy bo'lmagan talafotlarga moslashishi) darajasida ekologik muvozanatni ta'minlovchi vaziyat, jarayon va faoliyatlar majmuasi. T. TillayeV esa, ekologik xavfsizlik — shaxs, aholi, sanoat va tabiat obyektlarining tashqi ta'sirdan himoyalanganlik darajasidir, deb izohlaydi.

Bizning fikrimizcha, **ekologik xavfsizlik** — *organizmlar va ularning yashash muhitining tabiiy va antropogen omillar ta'siri tufay turli miqyosda va tezlikda yuzaga keluvchi salbiy holatlardan saqlan ganlik darajasi. Mazkur tushunchada ham ekologiyaga (organizmla*

va ularning yashash muhiti), ham xavfsizlikka (salbiy holatlardan saqlanganlik darajasi) tegishli bo'lgan iboralar ifodalangan.

Ekologik xavfsizlikdan kelib chiqqan holda, ekoturistik xavfsizlik tushunchasiga izoh berishga harakat qilamiz. Agarda ekologik xavfsizlik tushunchasiga ekoturizm nuqtayi nazardan yondashilsa, unda bevosita ekoturizmning tadqiqot obyekti va predmetiga oid jihatlarini ajratib olish kerak bo'ladi. Ma'lumki, ekoturizmning predmeti va obyekti — sayohat uyushtirish mumkin bo'lgan atrof tabiiy muhit elementlari yoki ularning komplekslari (ekotizimlar).

Bu o'rinda xavfsizlik tushunchasini tabiatga va unga sayohat qilayotgan insonlarga nisbatan ham ishlatish mumkin. Bu yerda ikki so'z — «ekologiya» va «turizm» so'zlarining «birlashuvidan» hosil bo'layotgan so'zlar birikmasi orqali xavfsizlikka izoh berib o'tish lozim bo'ladi. Agarda xavfsizlikka ekologik nuqtayi nazardan yondashilsa, u holda faqatgina tabiiy atrof-muhit unsurlarining xavfsizligi to'g'risida so'z boradi va natijada fikrimiz ekologik xavfsizlikning takrori bo'lib qoladi. Agar faqat sayohatchining xavfsizligi nuqtayi nazardan ushbu masalaga yondashadigan bo'lsak, unda faqatgina turistik xavfsizlikka duch kelib qolamiz. Shuning uchun ham bu yerda «mo'tadil»holatni yuzaga keltirish darkor. Ekoturistik xavfsizlikda sayohatchilar ham, tabiiy atrof-muhit elementlari ham zaxmalik ko'rmasliklari kerak. Real holatda buning to'liq iloji yo'q. Chunki, biz qanday inson harakatining ozmi-ko'pmi tabiatga zarari tegadi, va aksincha, insonlarning tabiat qo'yniga sayohatlari mobaynida muayyan darajada ular uchun noqulay va xavfli sharoitlarni keltirib chiqaradi. Shuning uchun ham ekoturizmni rejalashtirish, uyushtirish, olib borish va xulosalash davomida tabiat va insonlarning muvofiqdirligi, ya'ni xavfsizligi inobatga olinadi.

Shunday qilib **ekoturistik xavfsizlik** — ekoturistik sayohatni olib borish, boshqarish va yakunlash davomida ko'zda tutiladigan muayyan amalda realizatsiya qilinadigan atrof tabiiy muhit va sayohatchilarning tabiiy hamda antropogen omillar ta'sirida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan salbiy holatlardan saqlanganlik darajasi.

Ekologik xavfli vaziyatlar ekoturizmida, u antropogen, tabiiy, ijtimoiy yoki boshqa omillar natijasida yuzaga kelishidan qat'i nazar, muayyan darajada rivojlanishi uchun Yerning geografik qobig'i muayyan sharoitlari bilan bog'liq bo'ladi. Bundan tashqari ekoturizmda landshaftsharoitlarni, inson ta'siriga barqarorligini aniqlash va tadqiq qilish ham

muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki turli landshaftlar ekoturizmga sodir etiladigan antropogen ta'sirni turlicha qabul qilishi isbot talab etmaydigan aksiomadir. Birxil sayyohlik jarayoni, tundra va chala-cho'llarda tabiiy atrof-muhitni turlicha ifloslaydi.

Endilikda ekoturizmning «ochilgan va baholangan» tabiiy obyektlarni saqlab qolish, ya'ni muhofazalash va undan oqilona foydalanishni maqbullashtirish masalalarini tabiat qonunlari bilan uyg'unlashgan holda olib borish lozimligini yana bir bor ta'kidlamogchimiz (Nig'matov, 2004). Bu o'rinda ekologik tadqiqotlarning ahamiyati kattaligini e'tirof qilar ekanmiz, barcha tabiiy va ijtimoiy yoki aralash turdagi hodisa va jarayonlarni aynan tabiiy geografik majmualar doirasida yoki uning taksonomik birliklarida o'rganish talab etiladi. Zero antropogen ta'sir natijasida kuchayayotgan cho'llashish, sho'rlanish, radioaktiv ifloslanish, ozon qatlamining yemirilishi, okeanlarda planktonlarning yo'qolib borishi hech qanday ma'muriy chegarada emas, balki tabiiy geografik chegaralar miqyosida kechayotgan salbiy ekologik jarayon va hodisalardir.

Ekoturistik xavfsizlikni tabiiy geografik komplekslar (cho'l, chala cho'l, dasht, past tog', o'rtacha balandlikdagi tog', baland tog' kabi hududlar) doirasida o'rganish, xulosalash, baholash, bashoratlash, boshqarish va turli xarakterdagi ijtimoiy mexanizmlarni yaratishda quyidagilarni e'tiborga olish maqsadga muvofiq:

S birinchidan — ekoturizm natijasida tabiatda sodir bo'luvchi favqulodda va evolutsion tarzda rivojlanuvchi, sayyohlar xavfsizligi va tabiiy muvozanatga salbiy ta'sir etuvchi vaziyatlar (bo'ron, zilzila, surilma va h.k.);

S ikkinchidan — ekoturistik omillarning tabiiy geografik jarayonlar natijasida ekologik xavfli vaziyat darajasiga yetishi va favqulodda tus olishi (zaharli gazlarning shamollar natijasida olib ketilishi, gidrografik obyektlar orqali oqizilishi...);

S uchinchidan — bunday vaziyatlarning sodir bo'lish qonuniyatlari va ularni ekoturistik bashoratlagan holda tabiatdan optimal (maqbul) foydalanish chora-tadbirlarini ishlab chiqish, ekologik xavfsizlik jihatidan ekoturistik hududlarni rayonlashtirish;

S to'rtinchidan — tabiat obyektlarini ekologik buzilishdan holl qilish va h.k.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki ekoturistik xavfsizlikni^t ta'minlashning asosiy mezonlaridan biri hisoblangan ekologik

xavfsizlik eng awalo mahalliy va mintaqaviy doirada tabiiy geografik jihatdan qarab chiqilishi maqsadga muvofiq. Albatta, faqat tabiiy geografik jihatdan ekologik xavfsizlikni global doirada ta'minlash imkoniyati bo'lmasligi mumkin, ammo masalaning iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy, huquqiy va boshqa jihatlarini atroflicha tahlil qilish uchun tabiat qonuniyatlari, geotizimlar va ularning zamon hamda makondagi o'zgaruvchanligini inobatga olmaslikning iloji yo'q.

Nazorat savollari

1. Xavfsizlikni Siz qanday tushunasiz?
2. Ekologik xavfsizlik nima?
3. Ekologik xavfsizlikning turistik xavfsizlikdan farqi bormi?
4. Ekoturistik xavfsizlikda nimalar inobatga olinadi?
5. Ekoturistik xavfsizlikni ta'minlash muammolarini sanab o'ting.

1.8. TURIZMDA EKOTURIZMNING TUTGAN O'RNI

Hozirda turizm jadal ommalashib nafaqat miqdor, balki sifat jihatidan ham o'zgarib bormoqda. XX asrning o'rtalariga kelib tabiiy turizm va uning turli ko'rinishlari rivojlangan bo'lsa, 70-yillarining boshlarida undan ekoturizm ajralib chiqa boshladi. Ekoturizm o'zining mazmun-mohiyatiga ko'ra insonlarning nafaqat ona tabiat qo'ynida dam olish, hordiq chiqarish yoki muayyan sog'lomlashtirish bilan shug'ullanishi, shu bilan birga atrof-muhitni muhofaza qilishga qaratilgan ishlarni bajarishga undaydi. Ma'lumotlarga ko'ra umumiy turizm ichida ekoturizm 7% dan 60% gacha bo'lgan miqdorni qamrab oladi. Bunday ko'rsatkichlarga sabab, bir tomondan mualliflarning yetarli ma'lumotga ega bo'lmasligi yoki ekoturizm bilan boshqa turizmni aralashtirib yuborishlari bo'lsa, ikkinchi tomondan har bir davlatning ekoturistik imkoniyatlari turlicha darajadagi kelib chiqadi. Hozirda turistik industriya ichida ekoturizmning mavqeyi oshib bormoqda. Masalan, dunyo bo'yicha XX asrning 90-yillari oxirida ekoturistiklar soni 10% dan 30% gacha ko'tarilgan. Germaniyada ekoturistiklarga oid sotilgan turistik paketlar •Dili 1 % gacha, AQSHda 3% gacha, Finlyandiya va Shvetsiyada 2% ni tashkil etadi, Fransiyada 4% dan ko'p bo'lgan. Agar ekoturizmning boshqa turistik turlar bilan qo'shib olib borilayotganini inobatga •Kak, unda sotilgan paketlar soni 15—20% gacha ko'tariladi.

Butunjahon turizm tashkilotining ma'lumotlariga ko'ra, ko'pgina Osiyo, Afrika, Lotin Amerikasi mamlakatlarida ekoturizmga alohida bir turizm turi sifatida qaralmaydi. Bularda ekoturistik marketing va *menejment* ishlari hanuzgacha amalga oshirilmagan.

Ekoturizm eng rivojlangan mamlakatlarda, AQSH va Kanadada keng miqyosda amalga oshiriladi.

O'zbekistonning boy tabiatini, insonlarning o'z yashab turgan joylariga bo'lgan hurmat-ehtiromini hamda tabiat milliy qadriyatlarining bir bo'lagi sifatida e'tirof etilishini hisobga olgan holda 1995-yilda Prezidentning «Respublikamizda Buyuk ipak yo'lini qayta tiklash va respublikada xalqaro turizmni rivojlantirishda O'zbekiston Respublikasi ishtirokini jonlantirish to'g'risida»gi farmoyishi qabul qilindi. 1999-yilda esa, turizmni rivojlantirishning 2005-yilgacha bo'lgan Dasturi tasdiqlandi, 2001-yilda Vazirlar Mahkamasining «Chimyon-Chorvoq kurort zonasida tabiiy boyliklarni saqlash, sog'lomlashtirish va dam olish tizimini rivojlantirishning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida»gi maxsus qarori ekoturizmni rivojlantirishga asos soldi.

O'zbekistonda ekoturizmni rivojlantirishning asosiy omillaridan biri uning ekzotik tabiatidir. Respublikada o'ta quruq landshaftlardan tortib doimiy qorliklar va muzliklar bilan band bo'lgan Tyan-Shan, Pomir-Oloy tog' tizmalari, ekologik inqirozga misol bo'la oladigan Orol dengizi va uning atrofi, uzoq o'tmish, tabiiy tarixga ega bo'lgan Janadaryo quruq vohasi, biologik xilma-xillikka ega bo'lgan Hisor, Ugom, Chotqol tog' tizmalari mavjud.

YUNESKONing Butunjahon meroslar ro'yxatiga 754 ta obyekt kiritilgan bo'lib, ularning 4 tasi O'zbekistonda joylashgan. (Ichanqal'a-Xiva, Buxoroning tarixiy markazi, Shaxrisabzning tarixiy markazi, Samarqand-Madaniyatlar chorrahasi). Ushbu noyob tarixiy turistik obyektlarda ekoturistik marshrutlarni birga qo'shib olib borish o'ta muhim ahamiyat kasb etadi. Xuddi shunday ekoturistik imkoniyatlar nafaqat tarixiy, balki folklor, madaniy va diniy markazlar orqali ham rivojlanishi mumkin. Bu o'rinda Boysun tog'li hududi, Termiz atrofidagi buddizm va zardushtiylik diniy markazlari orqali ekoturizmni rivojlantirish mumkin.

Ekologik turizm adabiyotlarda «yashil», «xlorofill», «landshaft», «tabiiy turizm» iboralari ostida ham tilga olinadi. Ekologik turizm bu — shaxslarning doimiy yashash joyidan sog'lomlashtirish, ma'rifiy yoki boshqa maqsadlarda «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi va boshqa ekologik qonunchilik hujjatlari bilan qo'riqlanadigan

obyektlarga haq to'lanadigan faoliyat bilan shug'ullanmagan holda uzog'i bilan bir yil muddatga sayohat qilishdir. Ekologik turizm tabiiy atrof-muhit bilan tanishish va hordiq chiqarishning eng qulay shakllaridan biri sifatida tan olingan munosabatlar majmuyi hisoblanadi. Shu bilan bir qatorda ekotizimlarga va tabiiy atrof-muhitga ta'sir ko'rsatmaydi. Bir vaqtning o'zida mamlakatimiz iqtisodiyotini rivojlantirishda, xalqimiz farovonligini oshirishda sezilarli hissa qo'sha oladigan soha hamdir.

Ekoturizm nisbatan yaqin davrda «yashillar»harakati to'loqinida vujudga keldi va mamlakatning barqaror rivojlanish konsepsiyasi asosida g'arbda keng avj oldi. Ekoturizm tabiatda qisqa muddatli dam olish(uik-end)dan, to tabiiy mavzularda ilmiy tadqiqot o'tkazish maqsadidagi turistlar oqimigacha qamrab oladi. Keyingi yillarda ekoturistlar ko'plab yuqori malaka talab etilmaydigan dala ishlariga jalb etilmoqdalar. Ular mehnat ta'tillarini ekzotik mashg'ulotlar; qushlar, tuyoqoyoqlilar va boshqa hayvonlarni, sayyoramizning uzoq burchaklaridagi kamayib borayotgan o'simliklar sonini hisobga olish yoki Lotin Amerikasi mamlakatlaridagi yo'qolib borayotgan toshbaqalar tuxumini yig'ish, yo Sharqiy Afrika va Osiyo kengliklaridagi yirik yirtqich va tuyoqli hayvonlarni kuzatishlarni olib boradilar. Ekoturistlarning bir qismini esa noyob o'simliklar dunyosi va biosenozi, masalan, tropik ekvatorial o'rmonlar, yozda gullagan tundra yoki cho'ldagi bahor, jonsiz tabiat obyektlari (g'orlar, daralar, tog' qoldiqlari v.b.), shuningdek antropogen landshaftlar qiziqtiradi.

Ekoturizm aholining ekologik bilimi, ongi, madaniyatini oshirish orqali atrof-muhit holatini optimal holatda saqlab turishga (tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, tabiiy boyliklarni muhofaza qilish, Inizilgan tabiiy komplekslarni qayta tiklash) yo'naltirilgan turizm shaklidir.

Ekologik turizmni rivojlantirish uchun Butunjahon yowoyi tabiat Fondi, Tabiiy resurslar va tabiat muhofazasi Xalqaro ittifoqi kabi xalqaro tashkilotlar faoliyati jalb etilmoqda. Bundan tashqari \alqaro va mintaqaviy darajada kongresslar, simpoziumlar va M ininarlar o'tkazilmoqda, ekoturistik firmalar soni oshib bormoqda, iiu izmning boshqa turlari qatorida ekologik turizmga ham alohida iliamiyat berilmoqda.

Ekoturizm boshqa turizm turlaridan:

- tabiiy holatda saqlanib qolgan hududlarga sayohat qilish Iqo'riqxonalar, milliy bog'lar, buyurtma qo'riqxonalar va boshqa muhofaza ostiga olingan obyektlar kiradi);

- tabiatdan foydalanuvchi soha;
- ekologik targ'ibotning bir ko'rinishi ekanligi bilan farq qiladi.

Kelajakda davlatlar va hamjamiyatning barqaror rivojlanishini ta'minlashda ekologik turizm asosiy omillaridan biri bo'lib qolishi lozim. Chunki, insoniyatning tabiiy atrof-muhitga bo'lgan munosabati kishilarning erkin fikrlash, samarali ishlash va ijod qilish qobiliyatini belgilash, mehnat qobiliyatini tiklash imkoniyatini beradi.

Amaliy jihatdan har bir mamlakat «yashil» sayohatlar uyushtirish imkoniyatiga ega. Bugungi kunda asosiy ekoturistik oqim AQSH, Kanada, Avstraliya, Nepal, Ekvador, Braziliya, Filippin, Keniya, Janubiy Afrika Respublikasiga qaratilgan. Chunki ularning iqtisodiy imkoniyati va tabiiy muhiti shunga loyiqdir.

Nazorat savollari

1. Turizm bilan ekoturizmning nisbatini baholang.
2. Nima uchun ekoturizm jadal sur'atlarda rivojlanmoqda?
3. Ekoturizmning boshqa turizm turlaridan asosiy farqlari nimalardan iborat?
4. Qayerlarda ekoturizm boshqa turizmga nisbatan yaxshi yo'lga qo'yilgan va nima uchun?
5. Ekoturistik sayyohlik rivojlangan davlatlarni sanab o'ting?

1.9. O'ZBEKISTONNING EKOTURISTIK IMKONIYATLARI

O'zbekiston o'zining turistik resurslar salohiyati bo'yicha Markaziy Osiyoda oldingi o'rinlardan birini, dunyo bo'yicha esa yuqori o'rinlarni egallaydigan 10—15 mamlakatlar ichidan o'rin olgan. Respublika hududida turli davrlarda vujudga kelgan to'rt mingdan ortiq arxitektura, tarixiy va tabiiy yodgorliklar mavjud.

Turistik mintaqaning jozibadorligini ko'rsatuvchi asosiy omillar bu O'zbekistonning ekzotik tabiati, boy landshafti, hayvonot va o'simlik dunyosining rang-barangligidir. Bugungi kunda muhofaza ostiga olingan tabiiy hududlar ekologik turizmning asosiy bo'g'ini hisoblanadi. Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasining ma'lumotlariga ko'ra¹ 9 ta davlat qo'riqxonalari mavjud bo'lib, ular 209,6 ming ga yerni

¹ O'zbekiston Respublikasida atroftabiiy muhit muhofazasi va tabiiy resurslardan foydalanishning holati to'g'risida Milliy ma'ruza. — T.: Chinar ENK, 2006.

qamrab olgan qo'riqxonalaridan biri (Chotqol tog'-o'rmon) biosfera davlat maqomini olgan. Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tasarrufida — Chotqol tog'-o'rmon biosfera qo'riqxonasi (Toshkent viloyatida), Hisor tog'-archa qo'riqxonasi (Qashqadaryo viloyatida), Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi huzuridagi O'rmon xo'jaligi bosh boshqarmasi tasarrufida Zomin tog'-archa (Jizzax viloyatida), Badayto'qay tekislik-to'qay (Qoraqalpog'iston Respublikasida), Qizilqum qumli-to'qay (Buxoro va Xorazm viloyatlarida), Zarafshon tekislik-to'qay (Samarqand viloyatida), Nurota tog'-yong'oq (Jizzax viloyatida), Surxon tog'-o'rmon (Surxondaryo viloyatida) qo'riqxonalari hamda Geologiya va mineral resurslar davlat qo'mitasi tasarrufida — Kitob geologik qo'riqxonasi faoliyat yuritmoqda.

O'simlik dunyosi, tirik organizmlar qatoridan joy olgan tarzda, ekologik tizimlarda o'z o'rniga va ahamiyatiga ega. Ma'lumotlarga ko'ra keyingi 200 yil mobaynida o'simlik dunyosi roppa-rosa ikki barobarga qisqargan. Yer kurrasida uchraydigan 600 ming turdan ortiq yowoyi o'simlik turlaridan O'zbekistonda bor-yo'g'i 4 ming turi uchraydi, xolos. «O'zbekiston Respublikasining Qizil kitobi»dan olingan ma'lumotlarga ko'ra keyingi 14-yil ichida 138 tur yowoyi o'simliklar noyob va yo'qolib ketish xavfi ostidagi turlar qatoridan joy oldi. 1984-yilda ularning soni 163 ta bo'lsa, 1998-yilga kelib 301 tagacha ko'paydi.

Hayvonot dunyosi o'simlik dunyosidan farqli ravishda ekologik tizimlarda aynan ularning turi va sonining ko'pligi, ya'ni biologik xilmaxilligi bilan ajralib turadi. O'zbekiston faunasining turlari ko'p bo'lib, sutemizuvchilarning 97 turi, sudralib yuruvchilarning 57 turi, qushlarning 410 turi mavjud. 2006-yilda chop etilgan O'zbekiston Respublikasi Qizil kitobiga sut emizuvchilarning 23 turi, qushlarning 48 turi (kenja lurlar bilan 51 ta), sudralib yuruvchilarning 16 turi, baliqlarning 17 turi, halqasimon chuvalchaglarning 3 turi, molluskalarning 14 turi, bo'g'imoyoqlilarning 61 turi (kenja turlar bilan 62 ta) kiritildi¹.

O'zbekistonning iqlim sharoiti dam olish va ekoturizmni rivojlantirishda katta ahamiyatga ega. Mamlakatimizning Samarqand, Qashqadaryo, Surxondaryo, Jizzax, Farg'ona va Toshkent viloyatlari tabiat yodgorliklariga boy bo'lgan hududlar bo'lib, ommaviy ekoturizm markazlari bo'la oladi. Bu viloyatlarda ajoyib g'orlar, karstlar, sharshara va showalar, buloq, jilg'a va soylar, daralar, qoyali

¹ O'zbekiston Respublikasi Qizil kitobi. II jild - T.: Chinar ENK, 2006.

relyef shakllari, ochilib qolgan yotqiziqlar va boshqa ko'plab ajoyib tabiat yodgorliklari uchraydi.

Hozirgi kunda faqatgina Samarqand viloyatidagi Zarafshon qo'riqxonasi va Buxoro viloyatidagi «Jayron» ekomarkazi doimiy ravishda sayyohlarni qabul qilmoqda. Boy imkoniyatlarga ega bo'lgan Chotqol, Zomin, Nurota, Hisor qo'riqxonalari, Amudaryo qayirlaridagi to'qaylar amaliy jihatdan foydalanilmayapti. Shuningdek ajoyib tog' va cho'l landshaftlari, botanik, geologik va gidrogeologik obyektlar sayyohlarni o'ziga jalb etib, ekoturizmning rekreatsion elementini tashkil etib, sport turizmi, alpinizm, tog' chang'isi, ot sporti va boshqa faol dam olish turlarini qamrab oladi.

Lekin, O'zbekistonda tabiatga qilingan hamma sayohatlarni ham ekoturizm deb atay olmaymiz. Chunki shaharliklarning toqqa chiqib dam olishlari, agarda u ekologik maqsadlarga yo'naltirilgan bo'lmasa, ekoturizm emas, balki tabiiy turizmdir. Masalan, toshkentliklarning 90 foizi 100—130 km radiusda tabiat qo'yniga bir kunlik tashrif qiladilar. Mazkur turizm stixiyali ravishda tashkil etilib, ekologik va sanitar talablarga rioya qilinmaydi. Natijada tabiiy muhit keskin ravishda ifloslanadi. Ularning aksariyati «yovvoyi turlar» dan iborat bo'lgani uchun ham, sayohatchilarning tabiatga yetgazgan zarari hamda uni qoplash haqida o'ylab ham ko'rilmaydi. Bunday sayyohlarni jonkuyar ekolog, ekoturistlarining Respublika assotsiatsiyasi boshlig'i V. Soy «qozon-turizm», ya'ni yaxshi ovqatlanib, dam olishni xush ko'radigan xudbin turistlar, deb atashi bejiz emas.

Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasining ma'lumotlariga ko'ra ularning umumiy sonidan oilali turistlar — 60%, korxonalar jamoasi 30%, tasodifiy kompaniyalar 7%, boshqalari esa 3% ni tashkil etadi. Har bir ekoturist uchun sutkalik sarf-xarajatlar 10 ming dan to 30 ming so'mgacha boradi. Kundalik sarf-xarajatlarning umumiy ko'rsatkichi ovqatlanish, transport, joylashish, xizmat ko'rsatish turi va sifatiga bog'liq ravishda oshib boradi. Shaharliklarning «ekoturistik sayohati» ko'pi bilan 5—7 kunga cho'ziladi. Aksariyat hollarda uning davomiyligi bir kundan oshmaydi va yakshanba yoki bayram kunlariga to'g'ri keladi. Bu «qozon-turist» laming tabiiy muhitga bo'lgan bosimi yil davomida notekis taqsimlanishiga olib kelmoqda.

2001—2005-yillarda O'zbekistonda ekstremistik va terroristik oqimlarning tog'li hududlarda faoliyat yuritishga urinishlari keskin ravishda ekoturizmning kamayib ketishiga olib keldi. Shuning uchun

ham el-yurt tinchligi va osoyishtaligi eng muhim barqaror turistik rivojlanish omillaridan biri bo'lib hisoblanadi.

Ma'lumotlarga ko'ra O'zbekiston Respublikasida davlat ro'yxatiga olingan turistik korxonalarining atigi 5 foizi ekoturizmga yo'naltirilgan. Ularga tor doirada faoliyat olib boruvchi — ovchilik, baliqchilik, safari kabi ekoturistik, to'g'rirog'i tabiiy turistik firmalar kiradi. Katta-katta turistik firmalar aksariyat hollarda aralash turdagi sayyohlikni taklif qiladilar. Hattoki «Ekosan-tur» kompaniyasi ham bundan mustasno emas. Buning o'ziga yarasha sabablari bor, albatta. Sofekologik turizmga haligacha Respublikamizda turizmning mustaqil sohasi sifatida qaralmagan va shuning uchun uning o'zi mustaqil holatda yetarli darajada daromad olib kelishga qodir emas. Milliy g'urur, milliy mafkura, ma'naviyat hamda ma'rifat nuqtayi nazaridan ham ushbu qo'shma ekoturlarni joriy etish maqsadga muvofiqdir.

Respublikaning zamonaviy xo'jalik yuritish infrastrukturasi ixtiyoriy ko'rinishdagi mahalliy aholiga yoki chet el turistlariga xizmat ko'rsatish talab darajasida emas (2-jadval). Bu esa, tashqi turistik bozorda o'zbek ekoturizm mahsulotlariga bo'lgan talabning past darajada bo'lishiga asosiy sababdir.

2-jadval. O'zbekistonda 2004-yilda turistik resurslarga va foydalanish potensialiga bo'lgan talab (T. Abdullayeva)

Turistik resurslar	Mahalliy turistlariga talab	Chet el turistlariga talab	Imkoniyat
<i>Tegilmagan tabiat</i>	Past	Yuqori	Yuqori
<i>Mahalliy madaniyat ko'rinishlari</i>	O'rtacha	Yuqori	Yuqori
<i>Mahalliy aholi bilan muloqot</i>	Past	O'rtacha	Yuqori
<i>Taklif qilinayotgan tadbirlar (sayr, folk-shou, marosimlar)</i>	O'rtacha	Yuqori	Yuqori
<i>Ekzotik muhit va sarguzasht malakasi</i>	O'rtacha	O'rtacha	O'rtacha
<i>Xizmat ko'rsatish sifati</i>	Past	O'rtacha	Past

Chet elliklarning mahalliy aholiga qaraganda bizning milliy an'alarimiz, tarixiy obidalarimizga qiziqishlari bir qadar yuqori. Lekin O'zbekistonning ekoturistik salohiyatini past deb bo'lmaydi. Faqatgina uning ochilmagan imkoniyatlarini rivojlantirish talab etiladi. Bunda demokratik prinsiplar va bozor iqtisodiyoti tamoyillariga asoslangan erkin raqobat muhitini yaratish, ekologik-huquqiy mexanizmni ishlab chiqish o'ta muhim ahamiyat kasb etadi. Mahalliy aholining o'z yurti tabiatiga bo'lgan ishtiyoqining pastligi Respublikamizda «O'lkashunoslik», «Geografiya», «Ekologiya» kabi fanlarning o'qitilishiga bolalarni yoshligidan qiziqtirishga yetarli darajada e'tibor berilmayotganligidadir. Shu bois mahalliy ekoturistlarning yangi o'zlashtirilmagan ekoturlarga qiziqishi kam va ular o'zi bilgan tabiiy muhitidan chetga chiqmaslikka harakat qiladilar. Ekoturistlarning ko'p qismini tashkil qiluvchi ekoturistlar — shaharliklar kam hollarda mahalliy aholi bilan bog'lanishadi yoki ularning ekoturistik xizmatlaridan foydalanishadi. Chet ellik mehmonlar esa qishloq aholisi, ularning yashash tarzi, an'analari, madaniyatiga qiziqishadi.

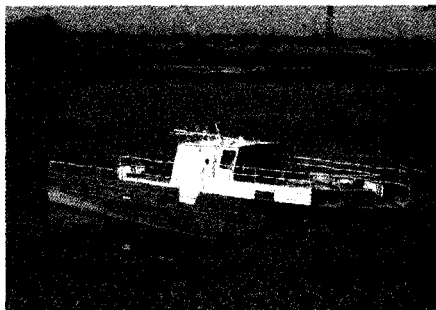
Hozirgi kunda Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi va uning tegishli bo'linmalari ekologik turizmni rivojlantirish maqsadida ushbu «Jayron ekomarkazi»ga (6-rasm) qo'shni bo'lgan 27300 ga maydonda Markaziy Osiyoda kam uchraydigan noyob 6 juft tuyoqli

Γ** v-

hayvonlarni (jayron, buxoro qo'yi, buxoro bug'usi, yowoyi echki, burama shoxli echki — marhur, yowoyi cho'chqa (to'ng'iz) kabilarni) saqlash, ko'paytirish va himoya qilish maqsadida milliy bog' tashkil etish borasida ilmiy-iqtisodiy asoslangan loyiha tuzish ishlarini boshlab yubordi. Toshkent shahridan 100 km janubi-sharqda joylashgan «Sayhun» xo'jaligida (367 gektar) Qo'mita Markaziy Osiyoda yo'q bo'lib ketish arafasida turgan juft tuyoqli hayvonlarni saqlash, ko'paytirish va ularni tabiatga qaytarish maqsadida parvarishxona qurib bitkazdi. Ushbu maskan mahalliy va chet ellik ekoturistlarning turizmning tabiatga sayohat va ekosafari turlarini o'tkazish uchun juda qulay joydir. Chunki bu yerda nafaqat yuqorida nomlari tilga olingan hayvonlar, balki Markaziy Osiyoda qirilib ketish arafasida turgan noyob Buxoro bug'usi, Buxoro qo'yi, Seversov qo'yi, Buxoro jayronlari, Burama shohli marhur echkisi kabi boshqa turlardagi kamyob juft tuyoqli hayvonlarni saqlash va ko'paytirish uchun yetarli ozuqaviy resurslar va himoya vositalari mavjuddir.

— Surxondaryo viloyati noyob hayvonot va o'simlik dunyosini tiklash hamda ko'paytirish, chet el ekosayohatchilarni yowoyi tabiat bilan tanishtirish, dam olish, ov va baliq ovlash maskani yaratish maqsadida 2006-yil 9-mart kuni O'zbekiston Respublikasi Davlat bionazorati nozirliqi qoshida Surxondaryo viloyati Jarqo'rg'on tumani, Termiz shaxridan 30 km shimoli-sharqda, jami 1034 gektar maydonni tashkil etgan Oqtepa suv omborining atrofida joylashgan «Oqtepa» tabiat bog'ini tashkil etdi. Mazkur maydon shimol, sharq va janub tomonidan 140 gektami tashkil etgan ko'l bilan tabiiy chegaraga ega. Ushbu hududda hayvonlardan — to'ng'iz, yowoyi i ho'chqa, chiyabo'ri, qushlardan — qirg'ovul, yowoyi o'rdak hamda suvda suzuvchi yowoyi qushlar, baliqlar mavjud. Hozirgi kunda unda yowoyi o'rdak va g'ozlar ko'paytirilmoqda, ekoturistlar uchun dunyo talablariga javob bera oladigan mehmonxona qurilmoqda, luyvonlar muhofazasi uchun tegishli sun'iy to'siqlar o'rnatilmoqda.

2006-yilda Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tomonidan Jizzax viloyati markazidan 65 km shimoli-g'arbda joylashgan, baliqlarga boy Aydar-Arnasoy ko'llar tizimida ekoturizmning baliq nvlash bilan bog'liq turiga mo'ljallab, dunyo talablariga javob bera nladigan mehmonxona qurildi. Bundan tashqari, Davlat bionazora-ii Aydar-Arnasoy ko'llar tizimida tezkor-reyd tekshirish ishlarining •ilit tni kuchaytirish hamda ekoturistlarni ko'l va uning atroftabiati, luulshaftlari, hayvonot va o'simlik dunyosi bilan yaqinroq tanishtirish

7-rasm. Avdar-Amasov ko'Uar tizimida ekoturistlar uchun varatilean sharoitlar.

maqsadida «T-65»markali, uzunligi 17 metr, quvati 225 ot kuchiga teng bo'lgan kema sotib oldi (7-rasm).

Xulosa qilib shuni aytish joizki, to'g'ri va yaxshi yo'lga qo'yilgan turizm tarmog'i atrof-muhit muhofazasi va biologik xilma-xillikni saqlash hamda tabiiy resurslardan oqilona foydalanishda ijobiy natijalarni berishi mumkin.

Nazorat savollari

- 9^И 1. DunVo turizmida O'zbekistonnina o'rnini anialana.
- * 2. Yurtimizdaai ekoturlarni Vuritish obVektlarini sanab o'tina.
3. ResDublikamizda aancha va aaVerda ao'riaxonalar maviud?
4. Qo'riaxonalarda aandaV savvohlikka ruxsat etiladi?
5. «Tabiatni muhofaza ailish to'a'risida»ai Qonun aachon aabul ailinaan ?
6. Qizil kitob nima va unda nimalar aks ettirilaan?
7. Qizil kitobaa kiritilaan o'simlik va haVvonot dunVosini aandaV ailib tomosha ailish mumkin?
8. «Qozon-turizm» deaanda V. SoV nimani nazarda tutadi?
9. «Ekosan-tur» aandaV komDaniVa?
10. Shahar aholisidan kimlar ko'Droa ekoturistik saVohat ailishadi?
11. ResDublikamiznina ekoturistik imkoniVatlari aandaV baholanadi?
12. Tabiat ao'Vniaa saVohatni kimlar ko'Droa voatiradilar?

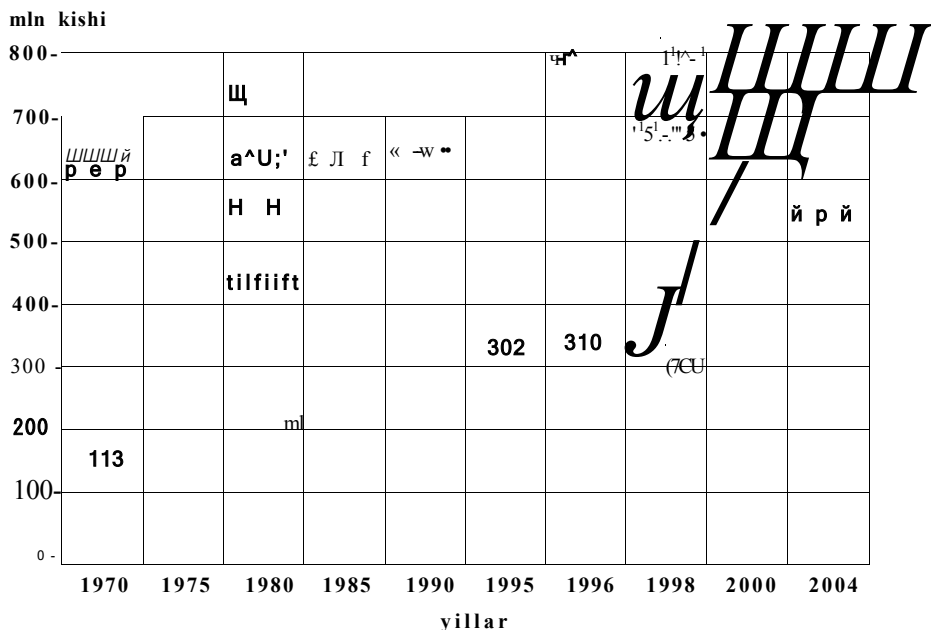
1.10. EKOTURIZM BO'YICHA DUNYO TAJRIBASI

Tabiat qanchalik turli-tuman bo'lsa, ekoturizm ham shunchalik turlichadir. Ularning farqi nafaqat iqtisodiy yoki tabiiy ko'rsatkichlarga, balki mahalliy urf-odatlar va an'analar, ijtimoiy va siyosiy vaziyatga ham bevosita bog'liqdir. Shuning uchun ekoturizmni tasniflashda ijtimoiy munosabat ko'rsatkichlari muhim ahamiyat kasb

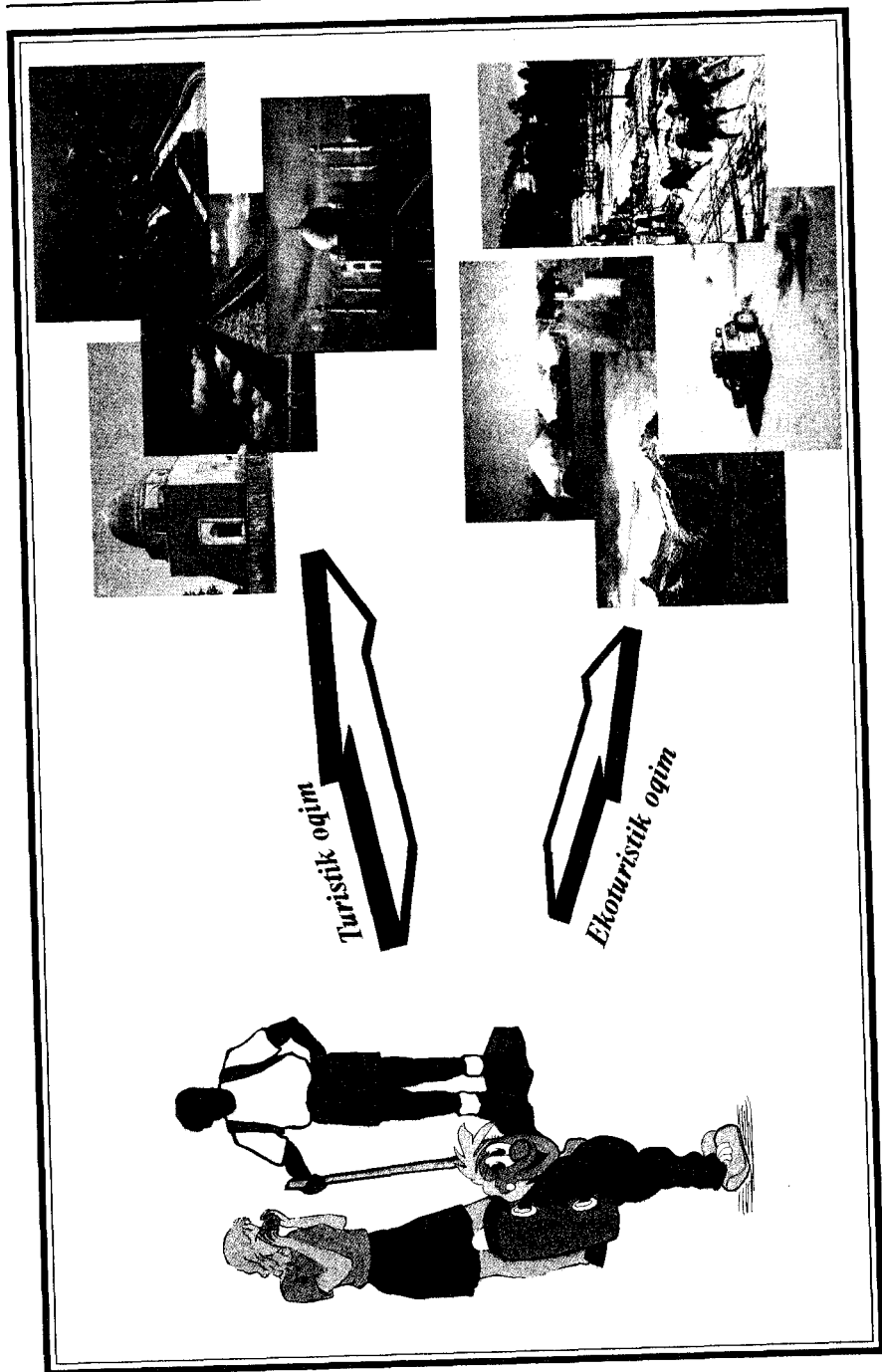
etadi. Mazkur bo'limda ekoturizmning regional, ya'ni mintaqaviy xususiyatlari ayrim mamlakatlar misolida ko'rib chiqiladi. Zero, tabiatning xilma-xilligi aynan mintaqaviy darajada ko'proq farq qiladi va u fanda ekoturizmning geografik jihatlari, deb ataladi.

Mutaxassislarining tahliliga ko'ra ekoturizmning mintaqaviy farqlari ularning iqtisodiy-ijtimoiy ko'rsatkichlarini ham belgilab beradi. Masalan, eng rivojlangan mamlakatlar (katta sakkizlik davlatlari misolida) Shimoliy yarim sharda joylashgan. Hisob-kitoblarga ko'rsatishicha umumiy sayyohlarning kelib-ketishi rivojlangan davlatlarda 57 foizni, rivojlanayotgan davlatlarda — 30 foizni va o'tish davridagi davlatlarda — 1,3 foizni tashkil etadi (8-rasm).

Lekin, ekoturizm geografiyasi umumiy turizmnikidan o'zgachadir. An'anaviy sayyohlarning asosiy oqimi rivojlangan davlatlardan rivojlanganlariga yo'nalgan, unda Fransiya, AQSH, Ispaniya, Italiya davlatlari yetakchilik qilsa, ekoturistlar esa ko'p hollarda rivojlangan davlatlardan rivojlanayotganlariga borishmoqda (9-rasm). Ko'p turistlarni o'ziga tortuvchi, ekzotik tabiatli Nepalning osmono'par tog'lari, Amazonkaning kishi yurib bo'lmas tropik o'rmonlari,

8-rasm. Dunvo bo'vicha savvohlarnine ko'Davishi.

9-rasm. Dunyo bo'vicha an'anaviy va ekoturistik oqim.

Afrikaning hayvonot dunyosiga boy savannalari bu sohada yetakchilik qilmoqda. Statistika bo'yicha rivojlanayotgan davlatlar orasida Keniya, Tanzaniya, Ekvador, Kosta-Rika, Nepal, tez sur'atlarda yuqori iqtisodiy ko'rsatkichlarga ega bo'lib borayotgan Avstraliya, Yangi Zelandiya va Janubiy Afrika Respublikasi (JAR) ham yetakchilar qatoridan o'rin olmoqda. Ayrim davlatlardagi ekoturistik holat:

Yevropa mamlakatlari. Ular mo'tadil yoki dengiz ta'siridagi yumshoq iqlim mintaqasida joylashgan. Yevropa jahonning asosiy turistik rayoni hisoblanadi. Turizmning rivoji nafaqat chiroyli tabiati va qulay iqlim sharoiti, balki turistlar uchun yaxshi tashkil etilgan servis bilan ham ajralib turadi. Ekoturistik nuqtayi nazardan Yevropaning aksariyat qismi mo'tadil mintaqada joylashgan bo'lib, faqatgina shimoliy qismi subarktik va arktik mintaqaga, janubiy qismi subtropik mintaqaga kiradi. O'rta yer dengizi atrofi dam olish uchun qulay iqlimga ega uchta yarim orollardan iborat (Pireney, Apennin, Bolqon).

Yevropaning rivojlangan davlatlari va Shimoliy Amerika mamlakatlarning ekoturistlari ko'pincha o'z mamlakatlarida ekoturistik sayohat uyushtirishadi. Bu bilan ular o'z yurti va tabiatiga bo'lgan mehr-muhabbatini kuchaytiradilar. AQSHning milliy bog'lari ekoturistlarning gavjumligi tufayli ularga borish uchun bir yil awal buyurtma berish lozim. Afsuski turistlarning «Ona tabiat» qo'yniga qilinayotgan bosimi doim ham o'zini oqlayotgani yo'q. Chunki tabiatning «dosh berish» mezoni bor. Bu esa yangi rekreatsion hududlarni yaratish ehtiyojini tug'dirmoqda va rivojlangan mamlakatlardagi ekoturistlarni rivojlanayotgan mamlakatlarga «haydamoqda». Ekoturistlar inson «yetib bormagan» tabiatga oshiqadilar. Lekin bugungi kunda bunday hududlarning o'zi yo'q. Nisbatan sivilizatsiyadan uzoqroqda saqlanib qolgan tabiat burchaklari kundan kunga kamayib bormoqda va ular alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarga aylantirilmogda.

Shri-Lanka. Ekoturizmining o'ziga xosligi uning mavsumiyligidadir. I'evral, mart, avgust oylari G'arbiy Yevropa marjilakatlaridan I'koturistlarning ekvatorga yaqin turuvchi orollaiga oqimi ko'payadi. Milliy turistik bozorda sotuvlar oktabrdan boshlanib, maksimal hajmi yangi yil bayramlariga to'g'ri keladi va may oylariga borib pasayib ketadi. I Jekabrning oxiri, yanvar oyining birinchi yarmida Shimoliy Yevropadan ekoturistlar soni 30% gacha ortadi. Unda Hind okeani qirg'oqlaridagi I'o'zal tabiat va kuchli to'lqinlardan yuzaga keladigan ekstremal holat ham turistlarni o'ziga jalb qiladi (10-rasm). Rossiyaning «Konnaysans

*10-rasm. Shri-Lankanine Hind okeani sohilidagi ekstremal ekoturizmni jalb
ailuvchi to'linalar.*

Trevel» turistik kompaniyasi direktori Irina Ozerova ta'kidlashicha, ekoturistlar tabiat qo'yniga qilingan sayohat bilan cheklanib qolmasdan, orolning markaziy qismida joylashgan Dambulla g'or ibodatxonasi, mam-lakatning eng qadimiy shahri Kandi va boshqalarga bormoqdalar.

Shri-Lankada «yashil turizm» nomini otgan ekvatorial o'rmon-larga borish, qo'riqxonalarni tomosha qilish ham yaxshi yo'lga qo'yil-gan. Mazkur davlatda tabiatni himoya qilishning o'ziga xos milliy an'analari mavjud. Uning tarixida «yowoyi tabiatni himoya qilish» ga qaratilgan birinchi huquqiy norma miloddan avvalgi III asrda qabul qilingan. Hozirda Shri-Lankaning 12 foizi alohida muhofaza etiladigan hududlar bilan band. Uning tarkibida 3 ta qo'riqxonona va 12 ta milliy bog'lar faoliyat yuritmoqda. Undagi yowoyi qo'toslar, fillar, timsohlar, echkiemarlal, kiyiklar ekotur obyekti bo'lib xizmat qilmoqda.

Italiya. Ushbu davlatdagi ekoturizmning o'ziga xos xususiyati, uning agroturizm bilan birgalikda olib borilishidadir. Chunki agroturizmning davlat iqtisodiyotidagi o'rni haqida alohida qonun 1985-yil 5-dekabrda qabul qilingan va shu kun agroturizm tug'ilgan **kun** hisoblanadi. Italiyaning Kampanya, Pule, Trentino-Alto-Adije,

11-rasm. Italiyada aei manzarali eko va aroturizmni hiralikda olib borish imkonivatiga eea hududlar.

Marke va Kalabriya kabi provinsiyalarida agroturizm bilan ekoturizm birgalikda olib borilmoqda (11-rasm). Oxirgi 15 yil davomida mamlakatda qishloqda dam olishning mavqeyi yana ko'tariladi. Agar 1985-yilda Italiya 550 ming agro-ekoturistlarni qabul qilgan bo'lsa, 1999-yilda bu ko'rsatkich 1,7 mln ga yetdi. Ular ichida chet mamlakatlardan kelganlar soni 10 foizdan 18 foizga oshdi. XX asrning KO-yillariga qaraganda bu sohada moliyaviy aylanma 7 marotabaga oshdi, ya'ni 85 milliarddan 615 milliard italiya lirasini tashkil qildi. Ihi o'rinda hukumatning asosiy diqqati agrar rayonlardan va aholi bandligi muammo bo'lgan janubiy rayonlar — Bazilikate, Pule, Kalabriya, Sitsiliya va Sardiniya kabi provinsiyalarga qaratilgan.

Italiya davlat statistika institutining (ISTAT) bergan ma'lumotl.niga ko'ra, 1998-yil oxirida Italiyada agro-ekoturizm bilan slufig'ullannuvchi 9718 ta agroxo'jalik ro'yxatdan o'tgan. Bu 1997-vilga nisbatan 14,7% ko'pdir. Mazkur xo'jaliklarning 45 foizi Itali-vauing shimoli-sharqiy qismida joylashgan bo'ib, ularning aksari-vaii Bolsano (27,6%) provinsiyasida joylashgan. Bugungi kunda liahyada agro-ekosayyohlarni qabul qilish uchun jihozlangan deh-

qon uylarining soni 9 mingta bo'lib, ular bir paytning o'zida 125 ming sayyohni qabul qila oladi. Provinsiyalar orasida Toskana (34%), Umbriya (14%), Sitsiliya (7%) yetakchilik qilmoqda.

Agroxo'jaliklar turistik xizmat ko'rsatish bo'yicha 3 turga bo'linadi — tabiat va sog'liq, an'anaviy agrolandshaft, agrosport. Ularning birinchi kategoriyasi qishloq xo'jaligi va ekoturizmni birlashtirgan holda olib boradilar. Ular Kyanti, Umbriya, Sitsiliya provinsiyalari hamda mineral suvlar manbai, qo'riqxonalar va milliy bog'lar atrofidagi hududlarda joylashgan.

Sayyohlarning xonadonda, maxsus qurilgan alohida uylarda yoki apartamentlarda joylashish imkoniyatlari bor. Agro-ekoturistlarning xo'jaliklarning apartamentlarda joylashuvi — 44%, xonadonlar va apartamentlarda — 22%, faqat xonadonlarda — 30%, 4% esa ochiq havoda, ya'ni chodirlarda yashashni xohlovchi mehmonlardir.

Alp tog'i mintaqasidagi mamlakatlardagi kabi, Italiya dehqonlari xonadonlarida sayyohlarni qabul qilishda yagona tarif tizimi amal qiladi va ularda ko'rsatilishi mumkin bo'lgan xizmatga qarab «gul» belgisi uy oldiga olib qo'yiladi. Mamlakatdagi ko'pgina agroekoxizmatlar (85% atrofida) 2—3 «gulli» xizmat darajasidagi xonadonlardir. Ularda yashash narxi 25 dan 60 ming lirgacha (o'rtacha \$13—\$35). 5 «gulli» xonadonlarda xizmat haqi o'rtacha 50 ming lirdan (\$30) boshlanadi. Dehqon uylarida yashash haqi mavsumiy hisoblanib, «A» darajadan (bazaviy) to «D» mavsum tig'izligigacha ko'tariladi. Davrlar orasidagi vaqt turli mintaqalarda turlichadir. Misol uchun Toskana provinsiyasida, qoida bo'yicha, yashash uchun boshlang'ich narxlar fevral oxiridan aprel oyining boshlarigacha hamda oktabr oxirlaridan dekabr o'rtalarigacha hukm suradi. Bu yerda «V» davr aprel oyining boshlaridan may oyining o'rtalari hamda sentabr o'rtalaridan oktabr oyining oxirlariga to'g'ri keladi. «V» davrning boshlang'ich narxlar «A» darajaga ko'ra 125% atrofida qimmatroqdir, «S» davri may oyi oxirlaridan sentabr oxirlarigacha davom etib, u «A» ga nisbatan 140% ga qimmatroq. Dekabr oxirlari — yanvar boshlarida yangi yil — rojdestvo munosabati bilan narxlar 155% atrofida qimmatlashadi.

Italiyaning janubida vaziyat birmuncha boshqacharoq. Yashash uchun boshlang'ich narxlar Shimoliy Italiyaga nisbatan 7—10% arzonroq bo'lib, Kalabriya, Bazilikate, Pule, Sitsiliya va Sardiniyada faqat ikki davrga ajratiladi: «A» (yanvar o'rtalari, aprel boshlarini

dan — may oyining boshlarigacha hamda oktabr boshlaridan dekabr o'rtalarigacha) va «V» davrda xizmat ko'rsatish narxlari 10—15% gacha oshadi.

Deyarli hamma provinsiyalarda agroekoturistik xizmat yosh bolalarga va yoshlarga mo'ljallangan chegirmalar asosida ish yuritadi. Qoida bo'yicha 2 yoshgacha bolalarga yashash bepul, 3 dan 12 yoshgacha bolalarga 20% gacha chegirmalar, ya'ni arzonliklar mavjud.

Estoniya. Boltiq bo'yi mamlakatlaridan bo'lmish Estoniyada inson qoii deyarli tegmagan tabiat burchaklari mavjud bo'lib u asosan qo'riqxonalarda uchraydi (12-rasm). Ekolog olimlarning e'tirof etishlaricha, Kingisepp rayonida keyingi paytlarda ekologik turizmning rivojlanishi mahalliy aholi tomonidan rivojlantirib kelinmoqda. Davlat tomonidan esa, afsuski, hech qanday qo'llashlar boimayapti. Hozirda turistik sohaning ekologik sektori rivojlanishi tendensiyasi o'sib bormoqda. Bu o'zgarishlar faqatgina ekologik turizm xalqaro ilmiy dasturlarining yoyilishigina emas, balki hukumatning bunday afzal turizm turini tushunib yetishidir. Chunki ekoturizm rayonning ijtimoiy-iqtisodiy muammolarini hal qilishda, tabiatini muhofaza qilish va milliy madaniyatni rivojlantirishga ko'mak beradi.

12-rasm. Fin ko'rfazidasi ekoturizm obvekti.

Estoniyadagi mintaqalarni ekoturizm orqali barqaror rivojlantirishda Fin qo'ltig'i, Luga hamda Narva daryolari eng qulay joylar hisoblanib, ularda ajoyib manzarali landshaftlar ko'p. Bu yerda «yashil»sayyohlarni eng qiziqtirgan narsa bu Fin qo'ltig'i akvatoriyasida joylashgan orollar — Gogland, Katta va Kichik Tyuterlar, Moshniy, Seskar va boshqalar. Orollar foydalanuvchisining huquqiy maqomi aniq qilib o'rnatilmaganligi tufayli hanuzgacha ulardan ekoturistik maqsadlarda foydalanish imkoniyati cheklangan. Faqatgina Kingisepp rayonining ma'muriyati o'ziga tegishli oroldan turistik va rekreatsion maqsadda foydalanish dasturlarini ishlab chiqmoqda.

Kurgal buyurtma qo'riqxonasida joylashgan Lipovskoye va Beloye — tabiatan toza ko'llar, ekoturizm uchun topilma bo'ldi. Ular ham tadqiqot, ham rekreatsion (litsenziyalashtirilgan ov va baliq ovi) nuqtayi nazaridan qiziqarlidir. Ko'llarga yaqin hududlarda yashovchi fermerlar ekoturizmni rivojlantirish uchun kerakli amaliy va moddiy-texnik bazaga egadirlar.

1999-yil Baltika tabiat fondi tashabbusi, Gollandiya Qishloq xo'jaligi vazirligi va Tabiat hamda baliqchilikni nazorat qilish boshqarmasining moliyaviy ko'magi bilan Estoniyaning Kingisepp rayonidagi qirg'oq zonalarida Umumyevropa Kodeksi prinsiplarini moslashtirish loyihasi amalga kiritilmoqda. Ekspertlar guruhiga Kingisepp rayonidagi alohida

muhofaza etilayotgan tabiiy hududlarni ko'rib chiqish topshirilgan. Natijada u yerlarda Umumyevropa prinsiplariga amal qilinadigan ekoturistik harakatlar boshlanadi.

Turizmning ekologik yo'nalishi **Kavkaz va Pomir tog'li o'lkalarida** ham rivojlanmoqda. Ekoturizm ushbu tog' tizmalarini qamrab olgan davlatlarga va mahalliy aholiga muayyan miqdorda qonuniy daromadlarning kirib kelishiga xizmat qilmoqda. «Qonuniy daromad» deya alohida ta'kidlashga sabab, ushbu o'lkalarda XX asrning oxirida noqonuniy xatti-harakatlar vosita-

sida sarmoya to'plash avjiga chiqqan edi. Lekin, afsuski, Kavkazorti davlatlarida, Qirg'iziston va Tojikistonda ekoturizm tabiiy turizmga aylartib ketmoqda. Buning oqibatida tabiat qo'yniga qilingan sayohat nozik tog' ekotizimlariga tiklab bo'lmas darajada moddiy zarar keltirmoqda. Ayniqsa mazkur jarayon XX asrning 80-yillarning oxiri, 90-yillarning boshida avj olgan. Sobiq SSSRning parokandalikka uchrashi, ekologik nazorat va javobgarlikni yo'qqa chiqardi. Yangi mustaqil davlatlar, uyushmalarva shaxslar maksimal darajada «muloyim tabiatdan» foydalanib qoldilar. Natijada Kavkazorti va Pomir-Oloy tog'li hududlarining 40 foizi ekologik xavfli holatga kelib qoldi.

XXI asrda xalqaro tashkilotlarning aralashuvi tufayligina ushbu mintaqalarda tabiiy turizm ekoturizm darajasiga olib chiqilmoqda. Mustaqil davlatlarning turli ekologik tashkilotlarga a'zo bo'lib kirishlari, milliy huquq normalarini ishlab chiqishlari, ekologik monitoring va boshqaruv mexanizmini yaratishlari ekologik xavfsiz vaziyatni sekin-astalik bilan yuzaga keltirishga olib kelmoqda. Bunga misol qilib, 1997-yil 26-dekabrda qabul qilingan Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish, O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi qonunlarini olish mumkin. Kavkazorti davlatlarida ekoturizmni rivojlantirish maqsadida awalambor quyidagi dolzarb masalalarni hal qilishga kirishildi:

1) alohida muhofaza qilinadigan hududlar bo'yicha ekoturistik mutaxassisliklarni tayyorlash;

2) ekoturistik servisni mahalliy, milliy va xalqaro miqyosda yo'lga qo'yish;

3) birinchi navbatda moliyaviy mablag'lar va investitsiyalar kiritilgan tabiiy atrof-muhit unsurlarini saqlab qolish.

Mazkur vazifalarni amalga tatbiq qilish maqsadida, ya'ni ichki va tashqi turistlarni jalb qilish uchun Gruziyada — Tusheti, Lagoyi, Vaslovaniy, Ozarbayjonda — Shox-dog', Armanistonda — Sevan ko'li, Delijon ekoturistik obyektlari hamma tomonlama tadqiqot (qilindi. Ulardagi tadbirkorlik faoliyati turistik mahsulotlarni yuqori darajada tashkil etish va mazmunan ularni anglashga qaratilgan edi. Barcha Kavkazorti ekoturistik markazlarda narx-imvo sayyohlik mavsumiga va talabiga qarab farqlanadi. XX asrning 70-80-yillarida milliy turistik marketing xizmatining maqsadi — ekologik iste'molchini aniqlashdan iborat bo'lsa, 90-yillarning ik-

kinchi yarmiga kelib ular ekoturistik infrastrukturani shakllantirish ustuvor vazifaga aylandi, ya'ni ekologik sayyohlarni joylashtirish, ularning ekologik xavfsizlik darajasidagi yo'l harakatlarini ta'minlash, yowoyi tabiatning uzoq hududlariga elektr olib borish va oziq-ovqat bilan ta'minlash. Ekoturizmdan kelib tushgan daromadlarni taqsimlashda turli uyushmalarning tuzilishi juda qo'l keldi. Masalan, ekoturizmdan ***mahalliy miqyosda tushgan daromad quyidagicha taqsimlandi:***

- *Mahalliy gidlar va xizmat ko'rsatish xodimlari o'rtasida;*
- *Ovqatlanish, dam olish, ko'ngil ochar uchrashuvlarni o'tkazish, turistlarni va yuklarni tashish o'rtasida;*
- *Suvenirlar tayyorlovchi hunarmandlar o'rtasida.*

Mintaqaviy va milliy miqyosda ekoturizmdan tushgan daromadning taqsimlanishi:

- *Avia va temir yo'l transport xizmatlari o'rtasida Avtotransportlarni ijaraga beruvchilar o'rtasida;*
- *Mahalliy tur operatorlar o'rtasida;*
- *Asosiy shaharlardagi mehmonxonalar o'rtasida.*

Ekoturizmdan tushgan daromadlarni Gruziya misolida ko'rib chiqsak: 17% ekoturistlarni mazkur davlatga jo'natayotgan va milliy ekoturizmni investitsiyalayotgan chet el kompaniyalari; 19% ekoturistlarga xizmat ko'rsatayotgan mahalliy aholi; 44% milliy davlat tashkilotlari o'rtasida taqsimlangan.

Qirg'izistonda turizm, jumladan ekoturizm davlat dasturi qabul qilingandan so'ng jadal sur'atlarda rivojlana boshladi. Bunga birinchidan, tog'li hududlarda yowoyi tarzda saqlanib qolgan juda katta maydondagi tabiat komplekslari va uning komponentlari, ikkinchidan xususiy turizm va unga xizmat ko'rsatish sohasining xususiylashtirilishi sabab bo'ldi.

- Qirg'izistonda ekspertlar turistlarni quyidagi gumlarga bo'ladilar:
- *Mamlakatga ekoturistik guruhlar sifatida kelayotganlar;*
 - *Qushlarni kuzatish maqsadida kelayotgan turistlar;*
 - *Tabiati bilan mushtarak bo'lgan milliy madaniyat va an'analar muxlislari;*
 - *Tog'larda yayov yoki otlarda sayr qiluvchi ekoturistlar;*
 - *Ekzotik tabiatda baliq ovchiligi ishqibozlari.*

Umuman olganda milliy va mahalliy miqyosda ekoturizmni rivojlantirish uchun xorij tajribasini o'rganish, ularni tahlil qilish va mahalliy sharoitga moslashtirish maqsadga muvofiqdir.

Nazorat savollari

1. Nima uchun ekoturizm bo'yicha dunyo tajribasi o'rganiladi?
2. Ekoturizm mahalliy yoki milliy ahamiyat kasb etadimi?
3. Qaysi davlatlarda ekosayohatchilar ko'pchilikni tashkil etadilar?
4. Qaysi mamlakatlarda yoki davlatlarda ekoturizm kuchli rivojlangan?
5. Yevropadagi ekoturizmning boshqa qit'alardagi ekoturizmdan farqi bormi?
6. An'anaviy turistik va ekoturistik oqim qanday sur'atlarda rivojlanmoqda?
7. Shri-Lankada ekoturizmning qanday turlari (qaysi hududlar)da rivojlangan?
8. Okean bo'yidagi davlatlarda ekoturizmga xavf soluvchi omillar nimalardan iborat?
9. «Italiyacha ekoturizm»ning o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
10. Agroekotur bilan ekotur o'rtasidagi farq nimada?
11. Italiyada qishloq aholisi ekoturlarga qanday jalb etiladi?
12. Ekoturlarning narxi qanday ko'rsatkichlarga bog'liq?
13. Estoniyada ekoturizmning holati qanday?
14. Tog'li o'lkalarda ekoturistik imkoniyatlar qanday?
15. Nima uchun yangi mustaqil davlatlarda ekoturizmga katta e'tibor berilmoqda?
16. Ekoturizmdan tushgan foyda Kavkazorti davlatlarida qanday taqsimlanadi?
17. Qirg'izistonda ekoturizm holati qanday?

1.11. EKOTURIZMNING KELAJAK ISTIQBOLLARI

Buturtjahon turistik tashkilotining (BTT) bashoratiga ko'ra, 2020-vilga borib Xitoy dunyoda turistik yo'nalishda oldingi o'ringa chiqib oladi. Bugungi kunda ushbu mamlakat 22 mln sayyohlarning lashrifi bilan oltinchi o'rinni egallagan va dunyodagi kuchli beshlik

Fransiya, AQSH, Ispaniya, Italiya va Buyuk Britaniyadan o'tib ketish arafasida. Agar har yili turistlar soni 8 foizga o'sib borsa Xitoyda sayyohlarning tashrifi 20 yildan so'ng 137 mln ga yetishi imkonda tutilmoqda. Gonkong (Syangan) shahrining o'zidayoq ularning soni 59 mln ga yetishi mumkin. Ekoturizm ham bundan muhim emas. Unda turizm bilan birga ekoturizm hozirgi sur'atlarda rivojlanmagan, faqatgina Xitoyning o'zida 35—40 mln tashqi turistlar qabul qilinishi mumkin.

Dunyo bo'yicha eng yirik «Buyuk ipak yo'li» loyihasi qatnashchilari oldida tashrif buyuruvchilar yuqori bo'lgan davlatlarga kirgan turmahsulotlarni ishlab chiqish masalasi turibdi. Bunda turistik marshrutlar quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi: Germaniya — O'zbekiston — Xitoy, Fransiya — Qozog'iston — Xitoy va hokazo. Agar aviata-shishlardan tashqari sayyohlarning kundalik harajatlari 5 tnrd AQSH dollarga chiqishi hisobga olinsa, ushbu foydaning bir qismi O'zbekiston Respublikasiga tegishli bo'lishi mumkin. Xalqaro ekspertlarning baholashlariga ko'ra, 2020-yilga kelib sayyohlarning asosiy qismi an'anaviy mamlakatlarga tashrif buyurishadi. Biroq, ularning bir guruhi o'zlariga yangi bo'lgan marshrutlarni o'zlashtirishga harakat qiladilar. Hisob-kitoblarga ko'ra, uzoq masofaga borish umumiy sondan 24% ni tashkil qiladi (hozirda bu ko'rsatkich 18% tashkil qilmoqda). BTT eksperti Z.Kleverdonning fikricha, «odamlar borgan sari uzoq-uzoqlarga sayohat qilishib, o'zlarining ta'tillarini bir necha bosqichga bo'lishadi, bunda uning davomiyligini o'zgartirishmaydi».

Rio — 92, Yoxannesburg — 2002, Kvebek — 2002 xalqaro anjumanlarida qabul qilingan hujjatlarning mazmun va mohiyatidan kelib chiqqan holda O'zbekistonda ekologik turizmga mahalliy aholining ishtirokini tadbirkorlik asosida jalb qilish dasturi ishlab chiqilmoqda. Bu o'rinda TESIS tomonidan moliyalashtirilgan G'arbiy Tyan-Shan rezervatining biologik xilma-xilligini saqlashga doir xalqaro (Qozog'iston, Qirg'iziston, O'zbekiston Respublikalari) davlatlararo, tabiiy muhitni muhofaza qilishga yo'naltirilgan Xalqaro bankning GEF dasturlari tahsinga loyiq.

O'zbekistonda 38 mln gektardan ortiq maydonda ovchilik — baliqchilik yer maydonlari, jumladan, 1.0 mln gektar suv fondi yerlari mavjud. Respublikamiz faunasi 97 turdagi o'txo'r hayvonlar, 424 turdagi qushlar, 58 turdagi sudralib yuruvchilar va 83 baliq turlariga ega. O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Botanika instituti ma'lumotlariga qaraganda, O'zbekistonda hozirgi kunda 4100 dan ortiq o'simlik turlari mavjud bo'lib, ulardan 9% endemiklar, ya'ni faqat bizning yurtimizga xosdir. Bularidan tashqari, O'zbekiston Osiyoning qoq markazida, joylashgani bois ekoturizm rivojlanishi uchun qulay geoturistik sharoitga ega. Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasining ma'lumotlariga ko'ra vatanimizda nodir umuminsoniy arxeologik topilmalar, paleontologik qoldiqlar, dunyoda juda kam uchraydigan geologik kesmalar, 8000 dan ortiq tabiiy yodgorliklar mavjud¹.

¹ O'zbekiston Respublikasida atroftabiiy muhit muhofazasi va tabiiy resurslardan foydalanishning holati to'g'risda Milliy ma'aiza. — T.: Chinar ENK, 2006.

O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi Davlat bionazorati «Tabiiy hududlarni muhofaza qilish»bo'limi «Jayron ekomarkazi»ning 30 yillik faoliyatiga, jayronlar, prjevalskiy zotli otlar, qulonlarni saqlash va ko'paytirish, ularning etalogiyasi, biologiyasi, fiziologiyasini o'rganish hamda ekoturizmni rivojlantirish maqsadida «Jayron ekomarkazi» ga qo'shni, ochiq cho'l hududida joylashgan 27300 gektar yerni tashkil etgan markaz tajriba uchastkasini milliy tabiiy bog'ga aylantirishga bag'ishlangan buklet-broshura 3 til (o'zbek, rus, ingliz) da chop etdi.

Yuqorida qayd etilgan turistik ko'rsatkichlar yurtimizda ekoturizm imkoniyatlari nihoyatda katta hamda salohiyati bo'yicha dunyo ekoturizm industriyasida yuqori o'rinlarni egallasa-da, lekin amalda O'zbekistonda bu salohiyat va imkoniyatlardan to'la-to'kis foydalanish uchun chora va tadbirlar yetarli darajada amalga oshirilgan emas.

Bunga misol tariqasida, Jahon Turistik Tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, O'zbekistonga 2005-yilda 262 ming turist kelib ketgan, amalda esa O'zbekiston turistik resurslari har yili 1 mln dan ortiq turistlarni qabul qilish imkoniyatiga ega.

«O'zbekturizm» Milliy Kompaniyasi ma'lumotlariga ko'ra, 2005-yilda turistik xizmatning hissasi O'zbekiston Yalpi Milliy mahsulotining bor yo'g'i 0,6% tashkil etdi. O'zbekistonda ekologik turizmning rivojlanishiga to'sqinlik qiluvchi asosiy omillaridan biri muhofaza etiladigan tabiiy hududlarda ekoturistlar uchun qulay ekoturlarning yaratilmaganligidir.

— 2006-yil 17-aprelda Prezident Islom Karimovning «O'zbekiston Respublikasida 2006—2010-yillarda xizmat ko'rsatish va servis sohasini rivojlantirishni jadallashtirish chora-tadbirlari to'g'risida» gi 325-sonli qarori qabul qilindi. Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti olimlari bilan birgalikda «O'zbekistonda ekotruizmni rivojlantirish konsepsiyasi»ni ishlab chiqdi.

— Ekoturizm O'zbekistonning tabiiy resurslaridan oqilona foydalanish sohasida katta ahamiyatga ega. Bu tarmoqni rivojlantirishdagi asosiy yo'nalishlar xorijiy sayyohlarni Ona vatanimizning landshafti, hayvonot va o'simlik dunyosiga boy va betakror tabiati bilan (anishtirish, xalqlar o'rtasidagi do'stlik aloqalarini bog'lash, mamlakatlar va turli xalqlarning bir-birlarini kengroq bilishlari, qirilib keiish arafasida turgan noyob hayvonot va o'simlik dunyosini saqlash va ko'paytirish maqsadida qo'riqxonalar (Surxon, Nurota, Hisor, Ba-

day-To'qay, Zarafshon, Qizilqum, Chotqol, Zomin, Kitob), parvarishxonalar («Jayron ekomarkazi», Sayxun xo'jaligi) tarkibida va atrofida dunyo talablariga javob bera oladigan milliy tabiiy bog'larni yaratish loyihalarini ishlab chiqish, ularni amalga oshirish orqali muhofaza qilinadigan hududlarda ekoturizm obyektlarining moddiy-texnik bazasini yaratish uchun qo'shimcha chet el investitsiyalarini keltirishdan iborat. Shu vazifadan kelib chiqqan holda O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tarkibida «Ekoturizm» ilmiy-iqtisodiy Markazini tuzish maqsadga muvofiq,

Ekologik turizm oqilona rivojlantirilsa, u ekologik inqiroz va talafotlarning yechimini topishda juda muhim ahamiyat kasb etishi mumkin. Buning uchun bugungi kunda mamlakatimizda tabiiy resurs yetarli. Ulardan o'ta samaradorlik bilan foydalanish ekoturizmning ham boshqa sohalar kabi gullab-yashnashida muhim o'rin egallaydi. Bu masalaning muvaffaqiyatli hal etilishi ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-ma'rifiy, tarbiyaviy muammolarning va ekologik ta'limning sivilizatsiya darajasida hal etilishi bilan bir qatorda atrof-muhitni muhofaza qilishga olib keladi. Masalan:

— jamiyat tomonidan tabiiy atrof-muhit bilan bog'liq muammolar hamda ekotizimlarni asrab-avaylash zarurligi tushunib yetilmoqda. Shu bois bunday yutuqqa erishish uchun barcha sa'y-harakatlar 2 yo'nalishda olib borilmoqda va bu an'analarni davom ettirish, takomillashtirish zaair. Hozirda bu tarmoqqa daxldor barcha fondlar faoliyati va dasturlar bir tomondan tabiatni asrashga, ikkinchi tomondan esa ekoturizmni rivojlantirishga yo'naltirilgan. Shu o'rinda Orolni qutqarish fondi amalga oshirayotgan tadbirlar ham e'tiborga sazovor. Bu fond Orol fojeasini tadqiq qilish bilan bir vaqtning o'zida uni tiklash bo'yicha investitsiyalarni ham jalb etmoqda. Shu maqsadda o'tkazilayotgan biznes-turlar, ilmiy kongress — turlarda ko'plab chet ellik turistlar ishtirok etmoqdalar;

— yerlardan foydalanishdagi yangicha yondashuvlarning vujudga kelishi. Ko'plab davlatlar zarari katta ishlab chiqarish tarmoqlarini ekotizimlari zaif yerlardan uzoqlashtirish hisobiga u yerlarda ekologik turizmni rivojlantirishga harakat qilmoqdalar. Natijada tabiiy muhitning ifloslanishining oldi olinmoqda;

— ekoturizmda yangidan-yangi obyektlar bo'ylab sayohat turlarini izlab topish va qiziquvchilarni jalb etish zaair bo'ladi. Masalan, qovun pishig'i davrida polizlar bo'ylab, paxta yig'im-terim

davrida paxta dalalariga yoki boshqacha sayohatlarni uyushtirish. Hozirda Norvegiyada qulupnay, Fransiyada vino tayyorlash plantatsiya (uzumzor)lari bo'ylab turistik sayohatlar muntazam ravishda uyushtirilishi odat tusiga kirib qolgan.

Turistik sohaning rivojlanishini baholash uning kelajak istiqbollari rejalashtirishga imkon yaratadi. To'g'ri va aniq belgilangan bashorat O'zbekistonning demografik va ijtimoiy holatni tahlil etish, balki tashqi va ichki siyosat, integratsiya, ekologik vaziyat, fuqarolarning xavfsizligi kabi bir qator dolzarb masalalarni hal qilishga olib kelishi mumkin. Masalan, hozirda BTTning 2020-yilgacha bo'lgan istiqbol rejalarida yangi mustaqil davlatlarning turistik imkoniyatlaridan keng va atroflicha foydalanish birlamchi masalalar qatoridan joy olgan. Zero O'zbekiston kabi o'lkalarda nafaqat tarixiy, balki uning betakror tabiati bilan bog'liq bo'lgan sayyohlik imkoniyatlari juda katta.

Ekoturistik muammolarning yechimini topish uchun olimlar va mutaxassislarining o'zaro hamkorlik aloqalarini kengaytirish, qulay huquqiy makonni yuzaga keltirish va albatta, 2002-yilda qabul qilingan Kvebek deklaratsiyasidagi ko'rsatmalarni bosqichma-bosqich amalga tatbiq etib borish zarur bo'ladi.

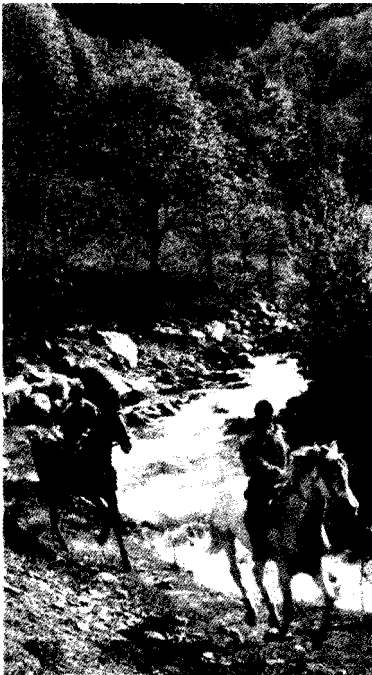
II. AMALIY QISM

2.1. EKOTURISTIK MARSHRUTLAR TUSHUNCHASI VA MAZMUNI

Ekoturistik marshrutlar yoki ekoturlar deyarli hamma ekoturistik sayyohlikning asosi bo'lgani uchun ham uning tushunchasi va mohiyatini bilib olish zarur.

Ekoturistik marshrut — sayyohlarning muayyan yo'nalish bo'yicha tabiat bilan bog'liq bo'lgan dam olishi, sport bilan shug'ullanishi, sogiqlashishi, ma'rifiy-ma'naviy (umumtarbiyaviy) ishlarni amalga oshirish kabi maqsadlarni ko'zlagan ekologik yo'sindagi harakatlari.

Ekoturistik marshrutlar tushunarli va ommabop bo'lishi uchun turning konsepsiyasi (dunyoqarashi) to'raligicha yoritib berilishi, sayohatning ijobiy tomonlarini namoyon qilishi, servis va qulayliklarning optimal xususiyatlarini belgilab berishi kerak. Uning turli maqsadda, turli yoshdagi yoki ijtimoiy holatdagi kishilarning imkoniyat darajasiga qarab amalga oshirilishi maqsadga muvofiq. Ko'pgina holatlarda ekoturistik marshrutlar qiziqarli, keng ko'lamli va daromadli bo'lishi uchun ular boshqa turdagi turistik marshrutlar bilan qo'shib olib boriladi.

Masalan: «Yelena-tur» turistik firmasining «*Pskom tizmasi bo'yilab*» otlarda amalga oshiriladigan 2 kunlik ekoturistik marshruti etnografik turizm bilan «biriktirilgan»:

1- kun. Toshkentdan tog'dagi Burchmulla qishlog'iga yetib borish (120 km, 2 soat), mahalliy aholining turmush tarzi va hayoti bilan tani-

shish. Chorvoq suv omborida dam olish va cho'milish. Yakkatut qishlog'i xonadonlaridan birida tunash (a.b. 900 m).

2- kun. Chovod soyining yuqori qismiga otlarda sayohat qilish. Kelinchak (a.b. 2355 m) dovoniga ko'tarilish. G'arbiy Tyan-Shan tog' tizmalari bilan o'ralgan Chorvoq suv omborini yuqoridan turib tomosha qilish. Nanay qishlog'idan (a.b.880 m) Pskom daryosi vodiysiga tushish. Mahalliy aholi xonadonida to'xtash. Kechki tomon Toshkent shahriga Sijjak orqali qaytib kelish (120 km, 2 soat).

Trekking — «Kulsoy yo'lkalari bo'ylab»:

1- kun. Toshkent shahridan tog'dagi Burchmulla qishlog'iga yetib borish (120 km, 2 soat). Xonadonga yoki chodirlarga joylashish. Chorvoq suv ombori qirg'og'ida dam olish.

2- kun. Erta bilan qishloqdan marshrut bo'ylab yo'lga tushish. Qiyaligi uncha katta bo'lmagan Tiksoy dovoniga (a.b. 1560 m) ko'tarilish (1 soat 30 daqiqa). Chorvoq suv ombori, Ovqashqa, Katta Chimyon (a.b. 3309 m), Kichik Chimyon (a.b. 2099 m) cho'qqilarini tomosha qilish. Chorvoq suv omborining qirg'og'ida dam olish. Oqshom Toshkent shahriga qaytib kelish (120 km, 2 soat).

Hozirgi kunda qoidaga kirib qolgan holatlardan biri, har bir ekoturistik marshrutning ichki mazmunini belgilash uchun awal uning maqsadi, ekotur o'tkazilishi kutilayotgan obyekt, undagi muammolar va ularni bartaraf etish yo'llari o'rganiladi. Ayrim mutaxassislar¹ ekskursiyalarni o'tkazishdan awal quyidagi amallarni bajarishni (avsiya etadilar:

— shaharlar bilan uning atrofidagi joylar, qishloq joylari va tabiiy landshaftlar aloqadorligini aniqlash;

— tabiiy atrof-muhitga, landshaftlarga, tabiatdan foydalanish tarixiga e'tiborni qaratish;

— kishilar faoliyati ta'siri ostidagi landshaftlarning hozirgi ko'rinishi va kelajak istiqbollariga, ya'ni dinamik holatiga e'tiborni qaratish;

— landshaftlarning ekologik holatini ijobiy tomonga o'zgartirish yo'llarini ishlab chiqishni rejalashtirish;

— alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar turi va ularning maqomini aniqlashtirish;

— sayohatchilarning ekologik ongi va madaniyatini ko'tarishning yechimini topish.

3-jadval. Ekoturistik marshrutlarning nazorat varag'i
(A. Taksanov)

Ko'rsatkichlar	Turlar	Misollar
Marshrut nomi va turi	O'quv-o'rganish Ma'naviy-ma'rifiy Jismoniy tarbiya sog'lomlashtirish Etnografik va h.k.	Xumson qishlog'i atrofidagi tog'larga «Kumush ko'za afsonasi»
Kimlarga mo'ljallangan	Yakka tartibda Guruhlarga Yoshlarga Nafaqaxo'rlarga va h.k.	Guruhlar bo'yicha (2 kishining nazorati ostida)
Guruhlarning optimal soni, kishi hisobida	Kamida 3 kishilik 10 kishigacha 10-15 kishilik 15—25 kishilik va h.k.	17 yoshdan kam bo'lmagan kishilarga
Marshrut davomiyligi, kun	7 soatgacha 7soatdan 14 soatgacha 1 sutkalik va h.k.	8 soatlik 5 ta 15 daqiqalik dam olishi bilan
Marshrut uzunligi, km	5 km gacha 5-10 km 10 km ortiq va h.k.	2 yo'nalishdagi uzunlik - 24 km.
Agar marshait darajalarga ajratilsa uni ko'rsatish lozim	Yengil O'zlashtirish mumkin Og'ir Juda og'ir	O'zlashtirish mumkin
Davriylik	Bahor Yoz Kuz Qish Yil davomida	Yoz

Ko'rsatkichlar	Turlar	Misollar
Qo'llanadigan transport turi	Velosiped Qayiq Otlar Paraplan Jipiar va h.k.	Otda
Harakat turi	Yayov Chang'ida Velosipedda Suv orqali va h.k.	Otda va yayov
Kerakli anjomlar	Shaxsiy Ijaraga olinadi	Shaxsiy
Joylashish sharoitlari	Mehmonxona Xonadonlar, mehmonxonalar Xususiy xonadonlar Turbaza Chodir	Xususiy xonadonda
Marshratlarda ovqatlanish	Xususiy paket Umumiy ovqatlanish joyi	Nonushta — uyda, tushlik — to'xtash joyida, kechki ovqat xonadonda. Yo'lda xususiy paket (mineral suv va quaiq mevalar)
Asosiy tomosha qilish obyektlari	Tog'lar, ko'llar, daryo va soylar, o'simlik va hayvonot dunyosi, landshaftlar, qurilishlar va h.k.	Kan'on, ziyoratgoh tog' landshaftlari, noyob o'simlik va hayvonot dunyosi
Mutaxassislar	Gid — ekskursovod Oshpaz Tarjimon Otboqar, oshpaz va h.k.	Gid — tarjimon va otboqar
Xizmat narx-navosi	O'zbek so'mi Amerika dollari Yevro va h.k.	Har bir sayyohdan 40 amerika dollari
Olib borilgan marshrutlar	Marshrutlarda qatnashgan sayyohlar soni	25 kishi
Marsh rut pasporti	Marshnit sxemasi va sertifikati Rasmlar va fotografiyalar Kartalar	Sxema va sertifikatlar bor
Kim ekoturistik xizmatni taklif etadi	Firma, Xususiy tadbirkor va h.k.	«Yelena-tur» firmasi

Ekoturistik marshrutlarni ishlab chiqishda sayyohlik obyektining relyefi, tuprog'i, tog' jinslari, yer osti va usti suvlari, iqlimi, o'simlik va hayvonot dunyosi haqidagi ma'lumotlarni mukammal o'rganish maqsadga muvofiq. Qo'shimcha ma'lumot sifatida joyning ekotizimlari, tabiatni muhofaza qilishga oid olib borilayotgan tadbirlar hamda alohida muhofaza qilinadigan hududlarning huquqiy maqomi to'g'risidagi axborotlar berilsa turistik marshrutlar haqiqiy ekologik yo'naltirilgan bo'ladi. Ekoturlarni o'tkazishda 3-jadvalda ko'rsatilgan marshrut chizmalari va unga oid ma'lumotlar bo'lishi talab etiladi.

Jadvalda keltirilgan talablar majburiy emas, balki tavsiya kuchiga ega. Ushbu ko'rsatkichlar, turlar yoki misollar ekoturlarni tashkil etayotgan firma yoki shaxslarning holati, iqtisodiy va ijtimoiy imkoniyatlari hamda sharoitlariga qarab turlicha bo'lishi mumkin.

2.2. EKOTUR TALABLARI VA TAVSIYALARI

Boshqa turizm turlaridan farqli ravishda ekoturizmda noqulay tabiiy sharoitlarda ham ekoturlar olib borilganlari bois ko'zda tutilgan yoki tutilmagan turli salbiy holatlarga duch kelib qolish mumkin. Shuning uchun ham ekoturistik marshrutlarda ishtirok etuvchilarning barchasiga, hech qanday istisno-siz, majburiy talab va qoidalar belgilanadi. Ularni bajarish nafaqat sayyohlarning, balki tabiiy muhit unsurlari va komplekslarining, tashkilotchilarning hamda mahalliy aholining xavfsizligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Ekoturistik marshrutlarni ishlab chiqish, ularni e'lon qilish va o'tkazishda, albatta ekoturizmning tub mazmuni va mohiyatini tushuntirib o'tish kerak. Iloji bo'lsa yozma ravishda reklama va e'lonlarda ekoturizm bu insonlar yashab turgan tabiatni muhofaza qilishga qaratilgan turizm ekanligi, ekologik sayyohlik qilish uchun kishilarning qilgan sarf-xarajatlari oxir oqibatda ularning turistik marshruti orqali ma'lum darajada tabiatga yetkazgan zararlarini qoplash uchun sarflanishini tushuntirish lozim. Shundagina biz ekologik sayyohlikning maqsadini teranroq anglaymiz.

Ekoturistik marshrutlardagi talablarni 3 qismga ajratib izohlash mumkin:

1. Ekoturistik marshrutlarga chiqishdan a m i ekoturistik tashkilotlar va ekoturistiklar uchun qo'yiladigan talablar.

Ekoturistik tashkilotlarga:

— ekoturistik marshrutlarning ekologik yo'naltirilganligini aniqlash, tegishli tabiiy sharoitlarni har tomonlama o'rganib chiqish;

— ekoturistik marshrutlarni ishlab chiqish va uni tabiatni muhofaza qilish bo'yicha tuman yoki shahar bo'linmalarida tasdiqlatish;

— sayohatchiar uchun shaxsiy va ekologik xavfsizlik yo'riqnomalarini ishlab chiqish va ularga oid ko'rsatmalarni chop etish;

— sayohatchilarni yo'riqnoma bilan tanishtirish va ularning tegishli talablar bilan tanishganliklari haqidagi tasdiqlovchi hujjatni rasmiylashtirish va h.k.;

— ekoturizmning ilg'or tajribalari bilan tanishtiruvchi video va teleko'rsatuvlarni namoyish etish;

— doimiy aloqa vositalarini tayyorlash;

— profilaktika nuqtayi nazardan salbiy xarakterdagi (inson tomonidan tabiatga yetkazilgan zarar va talafotlar yoki aksincha tabiiy ofatlarning inson uchun zararli oqibatlar aks ettirilgan) video va teleko'rsatuvlarni ham namoyon etish va h.k.

Ekoturistlarga:

— o'z imkoniyatlari, ya'ni salomatligi, yosh jihatlari, ijtimoiy faolligi, jamoa bilan qo'shila olishi kabi holatlarni to'g'ri baholash va shunga yarasha ekoturistik marshrutni tanlash;

— ekoturistik tashkilotlar ko'rsatmalarining barchasiga qat'iy amal qilish;

— tegishli yo'riqnomalar va ko'rsatmalarni talab qilib olish va nnga tayyorlanish;

— tabiat hodisalarini e'tiborga olgan holda tegishli anjomlar, kiyim-kechak, o'ta zarur bo'lgan ashyolarni mujassamlash;

2. Ekoturistik marshrutlar davomida.

Ekoturlarni olib boruvchilar:

— rejalashtirilgan sayyohlik marshrutlariga qat'iy amal qilish, /amrat bo'lgan taqdirdagina va yo'riqnoma asosida unga o'zgartirishlar kiritish;

— tegishli boshqaruv va nazorat organlari, yordam ko'rsatish uloralari bilan doimiy aloqada bo'lish;

— boshlovchi va yakunlovchi gidlarning o'z vazifasiga va tegishli xavfsizlik qoidalariga rioya etishlarini ta'minlash.

Ekoturistlar:

— o'z boshimchalik bilan marshrutlarga chiqib ketmaslik;

— tabiat unsurlariga nisbatan vahshiylarcha munosabatda bo'lmaslik;

— yemishli yoki dorivor o'simliklarni yig'maslik va ularni jamlaymaslik;

minerallar va toshlardan esdalik sovg'asi sifatida olib ketmaslik;

o't yoqmaslik va kechki gulxanlarni uyushtirmaslik;

— xohlagan joyida chekmaslik va yoki chiqindilarni xohlagan joyga tashlamaslik;

— marshrutlarga radio yoki magnitofonlarni, ya'ni tabiiy muhitqa salbiy ta'sir ko'rsatuvchi va sayyohni chalg'ituvchi narsalarni olmaslik va h.k.

3. Ekoturistik marshrutlardan so'ng.

Ekoturlarni yakunlovchi tashkilotlar:

— ekoturlarning yakunlaganliklari haqidagi hisobotni topshirish;

— ekoturlarning ijobiy va salbiy tomonlarini yoritib berish;

— ekoturlarni yaxshilash maqsadida takliflar berish va h.k..

Ekoturistlar:

— ekoturlarning qanday o'tganligi haqida yozma yoki og'zaki axborot berish;

— axborotda ekoturistik marshrutlarni yaxshilash haqida taklif va mulohazalarini bildirish;

— ko'rganlari haqida kundalik daftar tutish (tavsiya tariqasida);

— esdalik albomlari, video ko'rsatuvlar va daftarlarni yaratish (tavsiya tariqasida) va h.k..

Yuqorida keltirib o'tilgan talablardan tashqari ekologiya va turizmga oid qonun hujjatlari, davlat hokimiyati va boshqaruv organlarining tegishli qaror, farmon va farmoyishlari, nodavlat va jamoat tashkilotlarining ko'rsatmalarini inobatga olish majburiy shartlardan hisoblanadi.

2.3. O'ZBEKISTONDAGI EKOTURISTIK TASHKILOTLAR VA EKOTURLAR

O'zbekiston Respublikasida umumiy turizm industriyasining jadal sur'atlarda rivojlanishi ekoturizmga ham o'z ijobiy natijalarini o'tkazdi. Keyingi paytlarda bevosita ekoturistik marshrutlar bilan shug'ullanadigan markazlar va tashkilotlarning soni 12 tagacha yetdi. Bilvosita tarzda turizmning boshqa turlari bilan bir qatorda ekoturizm bilan shug'ullanadigan turtashkilotlarning soni 30 dan oshib ketdi. Bularning hammasi yuridik shaxs maqomida faoliyat yuritayotgan ekoturistik tashkilotlardir, Lekin ko'plab jismoniy shaxslar davlat ro'yxatidan o'tgan, lekin anchagina foqarolar davlat ro'yxatidan o'tmagan tarzda tabiiy turizm bilan shug'ullanmoqdalar. Tegishli turistik faoliyatni olib borish litsenziyasiga ega bo'lmagan jismoniy shaxslarning deyarli hech birida sof ekologik turizm faoliyati olib borilmayapti. Chunki, ularning hammasi davlat va

mahalliy jamoat birlashmalariga ekologik to'lovlarni to'lamaydilar, ekologik bilim va madaniyatga ega emaslar, ekoturlar tegishli ekologik jihatdan sertifikatlanmagan.

Ekologik turizmning xalqaro markazi Ekosan-tur tashkiloti asosiy ekoturlarni taqdim etadi. Ular asosan Nurota davlat Qo'riqxonasi, Zomin milliy bog'i, G'arbiy Tyan-Shan tog'lariga piyoda va otlarda ekoturistik marshrutlar. Ekosan-tur Qizilqumga tuyalarda sayohat, shuningdek tog' va tekislik daryolarida raftlarda suzish, O'zbekiston bo'ylab ovchilik va baliq ovlashni uyushtiradi.

Ekosan-turning asosiy marshrutlari G'arbiy Tyan-Shan tog' tizmalariga tegishli bo'lib, ularga:

- Chimyon — Taxta jaylau dovoni trekkingi;
- Chimyon — Kichik Chimyon cho'qqisi trekkingi;
- Chimyon — Oqsoy darasi — Qora Sharshara trekkingi;
- Chimyon-Qumli dovon-Gulqamish darasi trekkingi;
- Beldirsoy-Nurekota-Oqsog'ota-Kumushkon otdagi tur.

Undan tashqari Ekosan-tur turistlarga Nurota davlat qo'riqxonasiga 6 kunlik trekking va otlarda, Zomin milliy bog'iga 3 kunlik trekking va otlarda, Qizilqumga 2 kunlik tuyada sayohat turlarini taqdim etadi.

Navoiy shahridagi ekskursiya va sayohat byurosi 2002-yilda tashkil etilgan bo'lib, u kompleks turlarni taqdim etadi. Navoiy ekskursiya va sayohatlar byurosiga qarashli Navoiy turistik bazasi Aydarko'lda joylashgan. Uning tarkibiga, asosan, to'rtta o'tov, ikkita chodir va ikkita tepa tomoni yopilgan bostirmalar kiradi. Firmalarga qarashli 10 ta tuya bir sutkada 100 ta sayohatchiga xizmat ko'rsata oladi.

1999-yilda tashkil etilgan Ark-Osiyo xususiy firmasi an'anaviy ekoturistik sayohatlardan tashqari kompleks (trekking, tog' chang'i, ⚡ va tuya, velosipedlarda sayyohat) turlarni ham taqdim etadi.

Qoraqum-Tur (Xiva) firmasi o'ziga xos kechki Qoraqumga savohatlarni taqdim etadi. Bu sayohatlar kechki 17.00 dan 22.00 gacha o'tkaziladi.

Qoraqalpog'iston Respublikasidagi ekskursiya va sayohat byurolari iing o'ziga xos jihatlari, mamlaktimizda qaytarilmas tabiatiga ega bo'lgan

IIIИЖ

H g

Ustyurt platosiga, Amudaryoning quyi oqimidagi koilarga, Qoraqalpog'istonning Qizilqum cho'llariga qilinadigan ekoturlardir.

O'zbekistonning Sayohatchilar Assotsiatsiyasiga tegishli bo'lgan Rabat Malik ekoturistik tashkiloti tomonidan ham

ekoturlar ishlab chiqilgan. Rabat Malik 2000-yil 15-martda, ya'ni sayohatchilar kunida tashkil topgan. Assotsiatsiyaga 22 tashkilot a'zo. Ularning barchasida ekoturlar uyushtiriladi. Bular asosan G'arbiy Tyan-Shan tog'lariga uyushtiriladigan — «Kumush ko'za», «Xumson», «Kumushkon» kabi ekoturistik marshrutlardir.

Yevropa Ittifoqi tomonian qo'llab quvatlanayotgan «G'arbiy Tyan-Shan biologik xilma-xilligini saqlash loyihasi» ruknida «Barqaror faoliyat rivoji va ekoturizm» dasturi ishlab chiqilgan. Unda tog' ekotizimlarini saqlab qolish va atrof-muhitni muhofaza qilishni ekoturizmni rivojlantirish orqali amalga oshirish maqsad qilib olingan. Rabat Malik assotsiatsiyasi mahalliy aholi orasidan tur operatorlarni tanlab oladi va ularni gid sifatida tayyorlaydi.

2.5. O'ZBEKISTON HUDUDINI EKOTURISTIK RAYONLASHTIRISH

Geografik fanlarning predmetidan biri tadqiqot obyektini turli maqsadlarda rayonlashtirishdir. Rayonlashtirish orqali muayyan tabiiy geografik komplekslarning holati baholanadi, tegishli amaliy choratadbirlar ishlab chiqiladi va tavsiya etiladi, ularning optimallashtirish xususiyatlari nazorat qilinadi, kelajak istiqbollari bashoratlanadi. Ushbu hududiy tabaqalanish yoki qismlarga ajratish nafaqat geografiyaga, balki barcha tabiiy, gumanitar, ijtimoiy fanlarga ham xosdir. Masalan, Konstitutsiyaviy huquqda ma'lum bir davlat hududi **uning** katta-kichikligi, aholisining zichligi, milliy-etnik tarkibiga qarab turli qismlarga tabaqalash asosida bo'linadi. Garchand bunday qismlashnl Huquqshunoslikda «ma'muriy birliklarga ajratish», Tuproqshunoslikda esa, «tuproqlar klassifikatsiyasi» deb yuritilsa-da, lekin **uning** asl maqsadi va mohiyati rayonlashtirishdan iboratdir.

Rayon so'zi amaliyotda ikki xil ma'no kasb etadi. Birinchisi, muayyan bo'lingan geografik, geologik, botanik, iqtisodiy va shu kabi hudud. Ikkinchisi — muayyan ma'muriy bo'linma.

Geografiyada esa odatda «rayon» tabiiy geografik yoki iqtisodiy-geografik bo'linma sifatida ishlatiladi. Lekin ushbu geografik taksonomik birlik aynan shu ikki ko'rinishda bo'lishi kerak, degan so'z emas. Chunki geografik fanlar tarmog'i juda keng va ularning har birida o'ziga xos bo'lgan rayonlashtirish ishlari olib boriladi. Masalan — rekreatsion, geoekologik, geomorfologik, geodemografik, geopolitik, geokartografik, geobotanik rayonlar va h.k.

O'zbekiston uchun yangi fan sohasi — Ekoturizm (Ekoturizm) jadal sur'atlarda rivojlanib bormoqda. U hozircha qaysi bir umume'tirof etilgan fan tizimiga kirishi kerakligi haqida yagona fikr yo'q. Lekin, Ekoturizm bevosita Geografiyaning uch asosiy predmeti — tabiat va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarning hududiylik, davriylik hamda komplekslik xususiyatlarini tadqiq qilish nuqtayi nazardan qaralishi shubhasizdir. Chunki sayyohlarning ekologik yo'naltirilgan turizmi — tabiati turlicha nomoyon bo'lgan **hududlarga**, ularning tabiat komponentlaridan (tuproq, suv, iqlim, o'simlik va hayvonot dunyosi, tog' jinslari, relyefi) kompleks foydalanilgan tarzda kamida 24 soatlik **davrga** cho'ziladigan harakatidir. Bu yerda Geografiyaning, xususan Tabiiy geografiyaning uch elementi namoyon bo'lmoqda va shuning uchun ham uni geografik fanlar tizimida ko'rib chiqish mumkin.

Ekoturistik rayonlashtirish — ma'lum bir hududni uning ekoturistik holati, imkoniyati va kelajak istiqbollari nuqtayi nazaridan bo'limlarga ajratish.

Ushbu tadqiqotda milliy ma'muriy birlik, ya'ni O'zbekiston Respublikasini, uning ekoturistik holati, imkoniyati va kelajak istiqbollari qarang muayyan rayonlarga ajratish maqsad qilib olingan. Respublika amaliyotida hozircha ushbu yo'nalishdagi rayonlashtirish ishlari olib borilmagan. Lekin, ekoturistik rayonlashtirishda milliy davlat chegarasi yoki uning bir qismida olib borilgan tadqiqotlardan hamda amaliyot tajribalaridan atroflicha foydalanishga harakat qilinadi.

Geografiyada odatda ikki xil rayonlashtirish turi mavjud — H i'ional va tipologik¹. Regional rayonlashtirish ekoturistik maqsadlaida juda qo'l kelishini to'rt holat bilan asoslash mumkin:

¹ Исаченко А.Г. Ландшафтоведение и физико-географическое районирование. — М.: «Высшая школа», 1991. — 366 с.

> O'zbekistonning muayyan tabiiy geografik kompleksini sayyohlarga ko'rsatish bilan ikkinchi bir tabiiy geografik kompleksni ham tanishtirdik, deya olmaymiz, zero turistik jihatdan tabiat qaytarilmas va beo'xshashdir;

> iqtisodiy samaradorlik nuqtayi nazaridan ko'pgina hollarda ekoturizmni tarixiy, diniy, ma'naviy-ma'rifiy turizm bilan birga olib borish aniq bir imkoniyatdan kelib chiqadi va uni hozircha inkor etib bo'lmaydi;

> aholining ekologik ongi va madaniyatini har bir joyning o'zida amalga oshirish ko'proq ekologik samara beradi;

> turizm ekologik xarakterda bo'lishi uchun albatta sayyohlikdan kelgan foydaning ma'lum bir qismini ekoturistik obyektidagi tabiatni muhofaza ishlariga qaratish lozim.

O'zbekiston hududini regional ekoturistik rayonlashtirishda uning hududiy yaxlitligi, kompleks yondashuv, genetik o'xshashlik va individuallik kabi qoidalarga amal qilishga harakat qilindi. Shu bilan birga yana quyidagi geoeologik prinsiplarga amal qilish lozim deb topildi:

> geotizimlarning antropogen, tabiiy va tabiiy-texnogen o'zgaruvchanligi;

> ekoturizmni boshqa turizm turlari bilan birgalikda olib borish samaradorligi;

> madaniylashtirilgan landshaftlarda agroekoturistik imkoniyatlarning yuqoriligi;

> ekologik tadbirlarni olib borish imkoniyatining yaratilganligi va h.k.

Tabiiy geografik jihatdan O'zbekiston hududi 9 rayonga, iqtisodiy geografik nuqtayi nazardan esa 8 rayonga bo'linadi. Ekoturistik rayonlashtirishda qat'iy tabiiy yoki iqtisodiy geografik rayonlashtirishni asos qilib olingani yo'q. Chunki ekoturistik rayonlashtirish, garchand tabiatga obyekt sifatida qarasa-da, lekin sayyohlar va ularning turistik harakatlari ijtimoiy xarakterga ega. Rayonlarni nomlashda bir paytning o'zida ham tabiiy geografik atamalardan, ham iqtisodiy-ijtimoiy geografik atamalardan atroflicha foydalanildi. Ekoturizmning maqsadi undan tushgan sarmoyani tabiatni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va buzilgan tabiat komplekslarini qayta tiklashga yo'naltirilgan moddiy va moliyaviy sarf-xarajatlardan iboratdir¹.

¹ A. Nig'matov, N. Shomurotova. Ekologik turizm — yangi fan sohasi, O'zbekiston ekologik xabarnomasi. 6-son, 2004, 17—19-b.

Ekoturistik rayonlashtirishning **ilmiy asosi** sifatida quyidagi geoeologik tasnifiy belgilar olindi:

> har bir tabiiy geografik kompleks qaytarilmas ekoturistik imkoniyatlarga, ya'ni regionallik xususiyatlariga ega;

> ekoturistik obyekt chegarasi doim ham ma'muriy chegaraga to'g'ri kelavermaydi, ya'ni u tabiiy geografik kompleks ta'sir doirasida turadi va shuning uchun ham undan kompleks foydalanish imkoniyati ochib berilishi lozim;

> tabiatga uyushtirilgan sayyohlik mohiyatida tabiatni muhofaza qilish, turistlarning ekologik ongi va madaniyatini ko'tarish, buzilgan tabiat komplekslarini qayta tiklash masalalari turishi lozim;

> ekoturistik rayonlarning iqtisodiy samaradorligini oshirish va uning jozibadorligini namoyon etish uchun ekoturistik marshaitlarni tarixiy, tabiiy, ma'naviy-ma'rifiy, diniy kabi turistik sayohatlar bilan birga olib borish imkoniyatini hisobga olish;

> ekoturistlarni milliy g'oya ruhida tarbiyalash imkoniyatini yuzaga chiqarish va h.k..

Yuqorida aytib o'tilgan ilmiy prinsip va asoslarga binoan O'zbekiston hududi 14 ta ekoturistik rayonga ajratdildi (10-rasm):

O'zbekiston Respublikasining ekoturistik rayonlarining chegarasi va ularning katta-kichikligi tabiiy geografik rayonlarga yaqinroq keladi¹, lekin aynan o'zi emas. Zero ekoturizmning obyekt tabiat va uning komplekslari, predmeti esa uning turistik imkoniyatlaridir.

Agar Yer kurrasi bo'yicha regional ekoturistik rayonlashtirishni amalga oshirilsa (afsuski, bunday tadqiqot hanuzgacha olib borilmagan) O'zbekiston Markaziy Osiyo mintaqasining markaziy qismini egallagan bo'lar edi. Unda ikki katta — G'arbiy Tyan-Shan va Pomir-Oloy tog'li hamda Qizilqum-Orol-Ustyurt tekislik qismlarni ajratish mumkin bo'lar edi. Lekin ekoturizmning yuqorida aytib o'tilgan ilmiy asoslari mazkur rayonlashtirish darajasida buning imkoniyatini bermaydi. Unga misol qilib Farg'ona, Qashqadaryo va Surxondaryo ekoturistik rayonlarini olsa bo'ladi. Quyi taksonomik ekoturistik rayonlashtirish darajasida buning imkoniyati bor.

Har bir ajratilgan rayon o'zining ekoturistik holati, imkoniyatlari va rivojlanish istiqbollari nuqtayi nazaridan ajralib turadi.

¹ *Kogai H.A.* Физико-географическое районирование // Узбекская ССР. Г.: «Энциклопедия», 1981. — с. 54—59.

I. Ustyurt ekoturistik rayoni. Ustyurt — O'zbekistonning shimoli-g'arbiy — Qoraqalpog'istonda joylashgan plato (yer yuzasi kam parchalangan yassi tekislik). Uning maydoni katta (200 ming km²), yo'llari asfaltsiz, notekis bo'lgani uchun ham-ekoturistik marshrutlar «jip» rusumdagi mashinalar, samolyot yoki vertolyotlarda olib borilgani ma'qul. **Ustyurtning** sayyohlarni o'ziga jalb qiladigan **ekoturistik obyektlariga:**

«Chink» — dunyoda eng katta va yagona 60—150 metrlik tik qoyali jarlar bilan o'ralgan plato:

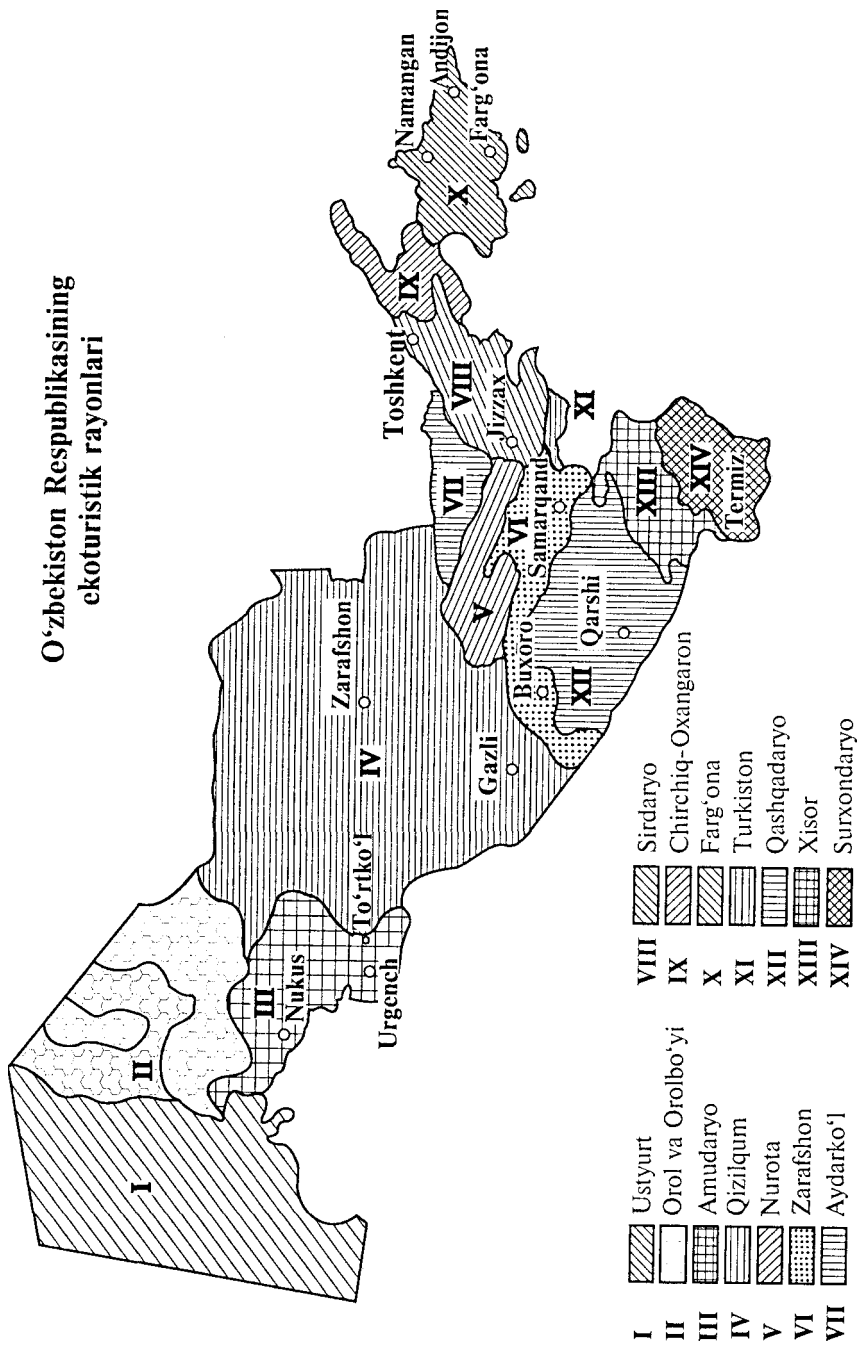
S doimiy oqar suvlarga ega bo'lmagan, lekin yer osti suvlariga ega supasimon tekislik;

S davolash xususiyatiga ega bo'lgan juda katta (1000 km²) tuzli Borsakelmas sho'rxoki. Unda o'simlik dunyosi deyarli yo'q. Osh tuzi va balchiqli tuzning qatlami 16—27,5 m gacha boradi. Yangi ochilgan Qo'ng'irotda soda zavodi aynan Borsakelmas tuzlari hisobiga qurilgan;

S neolit davridan qolgan «Ustyurt makoni». Unda qadimiy odamlar yashagan 60 ga yaqin tabiiy obyektlar aniqlangan. Ularning ichida ham tarixiy, ham ekoturistik ahamiyatga molik «Tempa»makoni alohida ahamiyatga ega bo'lib, undan arxeolog S.P. Tolstov boshchiligidagi Xorazm ekspeditsiyasi 1300 dan ortiq chaqmoqtosh qurollarini topgan.

II. Orol va Orolbo'yi rayoni ekologik inqirozli ekoturistik hudud bo'lgani uchun ham unda yuzaga kelgan ekologik inqiroz holati asosiy ekoturistik obyekt bo'lib hisoblanadi. Ekoturistik marshrutlar bir paytning o'zida ham Orolning qurigan, ham uning ta'sirida turgan Orol atrofi hududlarini qamrab olishi zarur. Ekoturlarni nafaqat treking (piyoda) yoki tuya va otlarda, balki samolyot va vertolyotlar orqali ham amalga oshirish lozim. Zero u yuqori masofadan turib katta va tekis maydonni vizual kuzatish imkoniyatini beradi. Orol dengizining shimoli-g'arbiy qismida joylashgan va kundan kunga kattalashib borayotgan Borsakelmas oroli insonlarning atrof tabiiy muhitga salbiy ta'sirini aks ettiruvchi ekoturistik obyektidir. Chunki unda nafaqat kengayib borayotgan quruqlik yuzasi, balki sobiq SSSRning noekologik faoliyati ham namoyon bo'ladi. Unda Qozog'iston Respublikasi Borsakelmas qo'riqxonasi tashkil qilingan.

O'zbekiston Respublikasining ekoturistik rayonlari

III. Amudaryo rayoni. Amudaryoning o'zaniga yaqin har ikkala sohillarida to'qayzorlar mavjud bo'lib, ular ekoturlar uchun juda qiziqarli noyob landshaft ko'rinishlardan hisoblanadi. Quyi Amudaryoning o'ng sohilida to'qay landshaftidagi qushlar va hayvonlarni muhofaza qilish uchun Badayto'qay qo'riqxonasi tashkil etilgan. Unga ma'rifiy-ma'naviy maqsadda tashrif buyurishni uyushtirish lozim. Ornitofaunani saqlash uchun Xorazm buyurtmaxonasi tashkil etilgan. Bulardan tashqari Qizilqumning g'arbiy qismida, Amudaryoning o'ng qirg'og'ida, kembriy va kembriygacha burmalangan tog' jinslari ochilmalaridan iborat, balandligi 485 metrlik Sulton Vays tog'lariga ekoturlar uyushtirish mumkin. Amudaryo rayonida O'zbekistonning ko'hna o'lkalaridan biri Xorazm joylashgan. Xorazmdagi arxitektura yodgorliklari tarixiy turizm markazlaridan biri hisoblanadi. Ekoturlarni tarixiy turlar bilan kompleks olib borish tavsiya etiladi.

IV. Qizilqum rayoni qumliklardan iborat bo'lsa-da, lekin boy o'simlik va hayvonot olamiga ham ega. Jilolanib turadigan eol relyef shakllari — qum marzalari, do'ng qumliklar faqatgina shu yerga xos bo'lgan go'zal tabiat manzaralariga ega. «Sahro kemasi»— tuyalarda ekskursiyalar uyushtirish ekzotik turizmni eslatadi. 1971-yilda tashkil etilgan va 10,3 ming ga maydonda joylashgan Qizilqum Davlat qo'riqxonasida to'qay va cho'l landshaftiga xos bo'lgan o'simlik va hayvonlar muhofaza etiladi. Ekoturistik obyektlardan biri bo'lgan qo'riqxonada buxoro bug'usi (xongul), to'ng'iz, qirg'ovul, echkiemar, jayron, qum charxiloni, turkiston kobrasi va hattoki, Prjevalskiy zotli otlar saqlanadi. Ko'rkam tabiat bag'ridagi ovullarda mehmon bo'lib, yulduzli osmon ostida kechani o'tkazish sayyohlarga zavq bag'ishlaydi. Qizilqumda bahor oylarida kishilarga estetik zavq berib, hordiqni chiqaradigan chiroyli gulli o'simliklar — lola, chuchmoma, eremurus, boyg'alcha, lolaqizg'aldoq, boychechak kabilar o'zgacha go'zallik kasb etadi. Qizilqum rayoni yilning barcha fasllarida ajoyibdir. Tuyalar karvoni esa unga yanada ekzotik tus beradi hamda uning jozibadorligini orttiradi.

V. Nurota rayoni o'zining ajoyib tabiat manzaralari, tarixiy arxitektura yodgorliklari bilan kishilarni maftun etadi. 1975-yilda tashkil etilgan va maydoni 17,8 ming ga bo'lgan Nurota tog' yong'oqzor-meva qo'riqxonasi mavjud. Bu qo'riqxonaga «Ekosan» huzuridagi «Ekosan-tur» firmasi tomonidan ko'plab marshrutlar

uyushtirilgan. Oqtog'ning janubiy yon bag'rida joylashgan, shamol ta'sirida tebranib turuvchi bahaybat xarsang toshli «Sanjigumon», «Koriz qoldiqlari» kabi tabiat yodgorliklari ekoturizmning muhim obyektlaridan hisoblanadi.

Nurota tog' oldida joylashgan «Chashma bulog'i» ko'p asrlardan buyon Nurota shahri va uning atrofidagi qishloqlarni suv bilan ta'minlash bilan bir qatorda diniy ziyoratgohdir. Buloq yaqinida «Chilistun» masjidi, madrasa, Abul Hasan Nuriy maqbarasi va qaP-asi joylashgan. Chashmadagi baliqlar muqaddas hisoblanadi. Buloqdan taralayotgan nur inson nigohini lol qoldiradi.

Qoratog' tizmasining janubiy yon bag'rida «Sarmish darasi»dagi qoyalarda ajdodlarimizning hayoti va madaniyatini aks ettiruvchi lavhalar, rasmlar ishlangan.

Janubiy Nurota tizmasida uzunligi 110 m, absolut balandligi 1060 m, maydoni 163 m² keladigan «Maydon karst g'ori», Shimoliy Nurota tizmasidagi uzunligi 130 m, absolut balandligi 1100 m, maydoni 70 m² keladigan «Xonaixudo karst g'ori»da speleoturizmni rivojlantirish mumkin. Bulardan tashqari, XI asrda bunyod etilgan va XVIII asr boshlarigacha turgan «Rabat Malik karvonsaroyi»sayyohlarning to'xtash joyi, shuningdek savdogarlarning savdo qilish joyi bo'lgan. Rabat Malik yonida ming yillik tarixga ega bo'lgan madaniyat yodgorligi — sardoba mavjud. Yer ichiga 12 m botirilgan sardobada butun yoz bo'yi muzdek va toza suv saqlangan.

VI. Zarafshon rayonida Zarafshon daryosi qayirlarida joylashgan to'qay landshafti, undagi o'simlik va hayvonot dunyosini muhofaza qilish uchun tashkillashtirilgan «Zarafshon qo'riqxonasi»mavjud. Buxoro viloyatining Shofirkon o'rmon xo'jaligi hududida joylashgan qum cho'l landshafti, u yerdagi o'simliklar va hayvonlar hamda tarixiy yodgorlik (Vardanza shahar xarobalari) davlatning alohida e'tibori bilan qo'riqlanadi. «Vardanza qo'riqxonasi», «To'dako'l flora va faunasini boyitish buyurtmaxonasi», Qorovulbozor xo'jaligida joylashgan «Jayron-ekomarkazi», suv va botqoqqa moslashgan qushlarni ko'paytiruvchi «Dengizko'l buyurtmaxonasi», Zarafshon tog' tizimlaridagi Omonqo'ton va Iemurlang karst g'orlari, Zarabuloq-Ziyovuddin tog' tizmalaridagi ko'p qavatli «G'untak g'ori»kabilar. Zarafshon ekoturistik rayonida O'zbekistonning qadimgi shaharlari Samarqand va Buxoro joy-

lashganligi tufayli ham ekoturlar yakuni tarixiy-diniy arxitektura yodgorliklariga qilinadigan safarlar bilan olib borilishi maqsadga muvofiqdir.

VII. Aydarko'l rayonidagi ko'llar tizimining paydo bo'lishi bevosita Mirzachoining o'zlashtirilishi bilan bog'liqdir. Sizot suvlari hamda zovur-drenaj suvlarining Aydarko'l botig'i tomon harakatlanishi natijasida botiqdagi Tuzkon ko'lining kengayishi Arnasoy hamda Aydarko'l ko'llarining paydo bo'lishiga olib keldi. Botiqdagi keyingi dinamik o'zgarishlar Chordara suv omboridagi (1969) ortiqcha suvlarning tashlanishi bilan bog'liq. Bu suvlarining to'planishi natijasida Arnasoy ko'llari birlashib yagona Aydarko'llar tizimining paydo bo'lishiga va undagi faunani boyitib beruvchi «Arnasoy buyurtmaxonasi» ning tashkil etilishiga olib keldi.

VIII. Sirdaryo rayoni Sirdaryo o'zanidagi to'qayzorlari bilan ajralib turadi. Sirdaryoning ba'zi joylarida doimiy yoki mavsumiy orolehalar mavjud bo'lib, unda juda ko'p qushlar to'pladi va manzarali ekoturistik obyekt bo'lib hisoblanadi.

IX. Chirchiq — Ohangaron tog'li ekoturistik rayonida xalqaro ekologik rezervat joylashgani uchun ham uning huquqiy maqomi tabiatga aralashmaslik prinsipiga moslashtirilishi lozim. Undagi ekoturistik sayohatda vertolyot va samolyotlardan foydalanishga RIX-sat berilmaydi. Ekoturlar oldindan belgilab berilgan kichik yo'lakchalar orqali, kam sonli turistik guruhlariga bo'lingan tarzda, yilning hayvonot olami urchimaydigan va ko'paymaydigan davrlarida piyoda va otlarda aylanish tarzida tashkil etilishi maqsadga muvofiqdir. Mazkur ekoturistik marshrutlarda mahalliy aholining xizmatidan atroflicha foydalanish ularning noekologik yo'naltirilgan turmush tarzini ijobiy tomonlarga o'zgartiradi.

X. Farg'ona rayoni ekoturizmni rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki undagi landshaftlarning turli-tumanligi markazdagi cho'llardan tortib, to maftunkor tog' cho'qqilarigacha barchani o'ziga jalb etadi. Tog'lardagi tez oqar va ba'zida kechuv qiyin bo'lgan daralarda raftlarda oqish (rafting), Janubiy Farg'onadagi balandligi 10 m keladigan, dam olayotgan tuyalarni eslatuvchi ekzotik relyef shakllariga hamda «Yozyovon davlat tabiat yodgorligi»dagi ajoyib tabiiy qum massivi (1994-yilda tashkil etilgan va maydoni 1,9 ming ga) piyoda turlar uyushtirish mumkin. Ko'ksuv

vodiysida 120 yil avval vujudga kelgan, oq, kulrang qoyalar bilan o'ralgan toza, muzdek suvli ko'k va yashil ko'llar ham ekoturizm obyektidir.

Farg'ona vodiysida milliy hunarmandchilik ancha keng rivojlanganligi tufayli uni ekoturizm bilan uyg'unlikda olib borish mumkin. Rishtonda avlodan-avlodga o'tib keluvchi kulolchilik san'ati, Chustda do'ppido'zlik, pichoqchilik va temirchilik, Marg'ilonda atlas to'qish kabi milliy xunarmandchilik asrlar davomida taraqqiy etib kelmoqda.

XI. Turkiston rayonida ekoturlarni alohida muhofaza etiladigan hududlarga uyushtirish maqsadga muvofiqdir. Chunki bu rayonda Turkiston tizmasining shimoliy yonbag'rida 1959-yilda tashkil etilgan, absolut balandligi 1760—3500 m umumiy maydoni 21735 ga bo'lgan «Zomin davlat qo'riqxonasi», maydoni 24110 ga bo'lgan noyob tog'-archa ekosistemalarini tiklash, va rekreatsiya maqsadlarida foydalanish uchun 1978-yilda tashkil etilgan «Zomin milliy bog'i» mavjud.

XII. Qashqadaryo rayoni O'zbekistonning janubiy qismida joylashgan bo'lib, u cho'l, dasht, tog'oldi va tog'li hududlardan iborat. Bu rayonda yoz va bahor oylarida cho'l va dashtlarda, yilning barcha fasllarida esa tog' oldi va tog'li hududlariga ekoturlar uyushtirish mumkin. Qashqadaryo rayonida 1979-yilda tashkil etilgan, 3938 ga maydonga ega bo'lgan, MDH davlatlari ichida yagona — «Kitob davlat geologiya qo'riqxonasi», 1992-yilda tashkil etilgan «Muborak buyurtmaxonasi», 1992-yilda tashkil etilgan «Sechenko'l» buyurtmaxonasi» mavjud. Qashqadaryo rayonida ekoturizmni tarixiy, diniy turizm bilan birgalikda olib borish uchun birqancha arxitektura yodgorliklari va diniy qadamjolar mavjud.

XIII. Hisor rayonida 1983-yilda tashkil topgan O'zbekiston Respublikasi Qishloq va suv vazirligiga qarashli, absolut balandligi 1150—4349 m bo'lgan, 870 xil o'simlik, 140 xil hayvonot olamiga ega, maydoni 80,9 ming ga bo'lgan Hisor davlat qo'riqxonasi mavjud. Bu rayonda ekoturlarni mahalliy aholining madaniyatini aks ettiruvchi «Boysuri» etnografik-folklor ansambli chiqishlari bilan uyg'unlikda olib borish sayyohlarni o'ziga ko'proq jalb qilish imkoniyatini beradi.

XIV. Surxondaryo rayonida Ko'hitang tog'li hududda 1987-yilda tashkil etilgan, 53,7 ming ga maydonda 800 xil o'simlik va

290 ta qush hamda 20 dan ortiq hayvon turlarini muhofaza qilishga yo'naltirilgan «Surxon davlat qo'riqxonasi» mavjud. Surxondaryo rayoni Respublikamizning o'ziga xos rayonlaridan biri hisoblanib, bu yerda quruq subtropik iqlim mintaqasi hukmron. Shuning uchun ham yilning ko'p oylarida ekoturlar uyushtirish imkoniyati bor.

Xulosa qilib aytganda, ekoturistik rayonlashtirishni joyning geoekologik xususiyatlaridan kelib chiqqan holda amalga oshirish tabiat va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarni uyg'unlashtirishga xizmat qiladi.

III. AMALIY MASHG'ULOTLAR

1-amaliy mashg'ulot. «Kimning ekoturistik marshruti atrof-muhitni ko'proq muhofaza etadi?»

Mashg'ulot usuli — rolli o'yin.

Mashg'ulot maqsadi — ekoturistik marshrutlarni tashkil etishda alternativ ekologik variantlarni izlab topish.

Bu darsda o'rganiladi:

1. Ekoturistik marshrutlarni to'g'ri tashkil etish.
2. Tashkil etilgan ekoturistik marshrutlarda atrof-muhitni muhofaza qilish yo'llarini izlash.
3. Mahalliy aholi va turistlarga tabiatni muhofaza etish haqida yo'l-yo'riqlarni ko'rsata bilish.

«Aqliy hujum»

1. Ekoturistik marshrutlarni to'g'ri tashkil etish haqida qanday fikrdasiz?
2. Atrof-muhitni muhofaza etish haqida nimalarni bilasiz?
3. Siz turist yoki mahalliy aholi vakilisiz, tabiatni muhofaza etishga o'z hissangizni qanday qo'shgan bo'lar edingiz?

«Rolli o'yin»

Rollarda:

1. Tabiatni muhofaza qilish qo'mitasining raisi.
2. Xususiy turistik firma direktori.
3. EKOSAN tashkiloti vakili.
4. Turistlar.
5. Mahalliy aholi.

Mashg'ulotning borishi. «Kimning ekoturistik marshruti atrof-muhitni ko'proq muhofaza etadi» mavzuidagi amaliy mashg'ulotda ekoturistik marshrutlarni tashkil etish; ushbu marshrutlar orqali atrof-muhitni ko'proq muhofaza qilish yo'llarini izlab topish; turistlarning sayohat chog'larida tabiatga putur yetkazmasliklari lozimligi haqida mufassal tushuncha berish; mahalliy aholining tabiatni muhofaza etishga o'z hissarini qo'shishlarini ta'minlash bo'yicha chora-tadbirlarni tashkillashtirish va tatbiq etishni o'rganish.

Tabiat — obyektiv borliq bo'lib, bizni o'rab turuvchi olam, kishilarning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish manbai. Tabiat inson faoliyati va ishtirokisiz paydo bo'lgan, lekin inson kundalik hayotiy faoliyatlarida bizni o'rab turuvchi atmosfera havosi, suv, yer, yer osti boyliklari, o'simlik, va hayvonot dunyosi kabi tabiat ne'matlaridan foydalanadi.

Ekologiya tirik organizmlarning atrof-muhit bilan bo'ladigan o'zaro aloqalari, munosabatlarini o'rganuvchi fan sohasi va unga oid bilimlarni beruvchi ta'lim sohasi.

Turizm sayohat qilish, dam olish bilan bir qatorda sport va umumtarbiyaviy yoki ma'naviy-ma'rifiy vazifalarni va hokazolarni bajarishdan iborat.

Ekoturistik marshrutlar tabiiy saqlanib qolgan yoki aksincha antropogen buzilgan hududlarga sayohat uyushtirish vositasida ularni anglashga, sayyohlarning va mahalliy aholining ekologik madaniyati va ongini oshirishda xizmat qiladi.

Bildirilgan fikr mulohazalar doskaga yozib boriladi.

1. Ekoturistik marshrutlarni tashkil etishdan maqsad nima?
 2. Ekoturistik marshrutlar asosan qaysi obyektlarga qaratilgan?
 3. Ekoturizmdan kelayotgan daromad tashrif etilgan obyekt muhofazasiga qanchalik hissa qo'shadi?
 4. Mahalliy aholining atrof-muhitni muhofaza qilishdagi ulushi qanday?
- Mashg'ulotda Tabiatni muhofaza qilish qo'mitasining raisi ishtirokidagi majlis rolli o'yin tarzida o'tkaziladi.

Rais: Bugungi kunda O'zbekistonda tabiatni muhofaza qilishga e'tibor anchagina ko'tarildi, biroq shunga qaramay ba'zi tashkilotlar, xususiyl turistik firmalar, turistlar, mahalliy aholi bu masalaga jiddiy e'tibor berishmayapti. Bu borada hozirgi kunda turistik firmalarda uyushtirilayotgan ekoturistik marshrutlar tabiatni qay darajada muhofaza etayapti? Shu haqda xususiyl turistik firma direktoriga so'z beramiz.

Xususiyl turistik firma direktori: Hozirgi kunda bizning firmamizda, asosan, O'zbekistonning tog'lariga va tekisliklariga, cho'llariga piyoda, otda, tuyada marshrutlar mavjud. Bulardan tashqari gidroobyektlariga qayiqlarda sayohat hamda baliq ovlarini uyushtirganmiz. Uyushtirilgan ekoturistik marshrutlar tabiatni muhofaza qilishga qaratilgan bo'lib, kelayotgan daromadning asosiy qismi tashrif etilgan obyektlar muhofazasiga ajratiladi.

Ekosan vakili: Bizning tashkilot qoshida ham «Ekosan-tur» kompaniyasi faoliyat yurityapti. Bizlarda ham bir qancha ekoturistik marshrutlar tashkil etilgan. Bizning ekoturistik marshrutlarimiz nafaqat buzilmagan, balki ekologik inqirozli hududlarga, ya'ni Orol va Orolbo'yiga ham uyushtirilgan. Bundan maqsad ekologik inqirozli hududlarda yashovchi aholiga yordam ko'rsatish, ularning salomatliklari haqida qayg'urishdan iborat.

Turistlar: O'zbekistonda uyushtirilgan ekoturistik marshrutlar piyoda, otda, tuyada, velosipedlarda tashkil etilgan. Alohida muhofaza etiladigan tegralarga: qo'riqxonalariga, milliy bog'larga, buyurtma qo'riqxonalariga, rezervatlarga marshrutlar tashkil etilgan. Bizlar bundan minnatdormiz. Lekin ularning mazmun va mohiyati zamonaviylashtirilsa maqsadga ko'proq muvofiq bo'lar edi. Ovqatlanishni uyushtirish tizimini qayta ko'rib chiqish lozim.

Mahalliy aholi: Ekoturistik marshrutlar bizlar uchun nafaqat atrof-muhitni yaxshilashga, balki ishga yaroqli aholini ish bilan ta'minlashga xizmat qilmoqda. Shuning uchun ham ushbu turistik faoliyatni kengaytirish va ularning yangi turlarini amalga tatbiq etish zarur.

Tashkil etilayotgan ekoturistik marshrutlardan tabiat va mahalliy aholi qanday naf ko'ryapti? Turistlardan so'ng atrof-muhitga qancha chiqindi chiqadi? Flora

va faunaga qanday ko'lamda zarar yetkaziladi? Bular ham inobatga olinganmi? Bular qanday sabab oqibatlariga olib keladi? Bu savollarning barchasiga ishtirokchilar javob beradilar. Bildirilgan fikr-mulohazalar doskaga yoziladi. So'ngra, ularning muallifi tomonidan qiziqarli ma'lumotlar o'qib beriladi.

Rais: Davra suhbatida aytilgan fikrlardan kelib chiqqan holda quyidagi qarorga kelish mumkin. Ekoturistik marshrutlarni tashkil etishda tabiatni muhofaza qilishga alohida ahamiyat berilsin, tabiat muhofazasida barcha faol qatnashsin, turli yo'nalishdagi marshrutlar uyushtirilsin va uning xizmat ko'rsatish darajasi oshirilsin.

2-amaliy mashg'ulot. «Kimsasiz orolda ekoturizm»

Mashg'ulot usuli: uzoq muddatli variantlarni modellashtirish.

Mashg'ulot maqsadi — cheklangan tabiiy sharoitda ekoturizmni tashkil etishni modellashtirish.

Mashg'ulot uchun kerakli materiallar: A—1 formatdagi toza qog'oz, rangli markerlar.

O'yin tavsifi:

1. O'quvchilardan ekoturistik prinsiplarni sanab chiqishlarini so'rang.
1. Ekoturizmda tabiatni muhofaza qilish masalasining ustuvorligi.
2. Ekoturizmdan tushgan foydaning ekologik maqsadlarga yo'naltirilganligi.
3. Ekoturizmning tarixiy, madaniy, diniy turizm kabi boshqa turizm turlari bilan uzviy bog'langanligi.
4. Tabiatdan oqilona foydalanish va tabiatni muhofaza qilishning mazmunini ekoturistik marshrutlarda aks ettirish.

5. Noekologik harakatlarning qat'iy cheklanganligi.

6. Ekoturizmda ekologik — ijtimoiy-iqtisodiy manfaatdorlikning yagonaligi.

II. O'quvchilar guruhi uchta jamoaga bo'linadi.

III. Olib boruvchi vaziyatni tanishtiradi:

Sizning davlatingiz ekologik hamda iqtisodiy inqirozga yuz tutgan. Davlatda turizmini va ekoturizmni rivojlantirish uchun irnkon yo'q. Yaqin atrofda esa kimsasiz orol mavjud. Kimsasiz orolda ekoturizmni tashkil etib, rivojlantirish uchun barcha shart-sharoit mavjud.

IV. Bir varaq qog'ozga har bir guruh a'zolari kimsasiz orolda uzoq muddatga ekoturizmni shakllantirishni turli tabiiy, ijtimoiy, iqtisodiy, moliyaviy, siyosiy vaziyatlarni hisobga olgan holda ifodalashlari lozim. Cheklangan resurslardan oqilona foydalanish, tabiatni muhofaza qilish va qayta tiklash muammolarini hal qilishlari lozim. Undan tashqari, o'quvchilar olib boruvchining qo'ygan savollariga ham javob berishlari kerak. Shartli belgilar yordamida kimsasiz orolni chizib, unga nom berishlari zarur. Shartli belgilar yordamida oroldagi barcha ekoturistik obyektlarni ko'rsatishlari lozim (shartli belgilar ixtiyoriy ravishda olinishi mumkin).

V. Muhokama tugashi bilan guruh «kimsasiz orolda ekoturizm» haqidagi axborotni barchaga yetkazishlari uchun ikkita taqdimot o'tkazuvchi vakilni tanlashlari kerak.

VI. Komandalar ish natijalari bo'yicha taqdimot o'tkaziladi va berilgan savollarga javob qaytaradi. Har bir jamoa uchun 3—5 daqiqa vaqt ajratiladi.

VII. Jamoalar tomonidan olib borilgan ishlar taqdimotidan so'ng «Kimsasiz oroldagi eng yaxshi tashkil etilgan ekoturizmni» tahlil qilish va aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi. Yana o'quvchilar bilan birgalikda ekoturizmni rivojlantirish va ekoturistik marshrutlarni tashkil etish haqida xulosalar qilinadi.

Kimsasiz orolga tavsif. Kimsasiz orol atrofi tabiiy plyajlar bilan o'ralgan, boy hayvonot va o'simlik dunyosiga ega. Orolning bir qismi yaylov uchun yaroqli bo'lgan o'tloq bilan qoplangan. Uning g'arbida sahro va qoyali tog'lar joylashgan. Tog'larda karst g'orlari mavjud. Qadimda insonlar yashaganliklaridan darak beruvchi ma'lumotlar ham mavjud. Bulardan tashqari — zaharli o'simliklar, sovuq qish kabi holatlar bor. Shuning uchun ham orolda ekoturizmni tashkil etish imkoniyati yuqori.

Asosiy vazifa — ekoturizmni tashkil etish, shakllantirish va rivojlantirish.

Bir varaq qog'ozda orolning xaritasini chizib, unga shartli belgilarni tushiring.

Mazkur mashg'ulotning yakunlovchi xulosasi tariqasida har qanday sharoitda ekoturizm orqali tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish, buzilgan tabiat majmualarini qayta tiklash imkoniyatlarini izlab topish mumkinligini aytib o'tish joizdir.

3-amaliy mashg'ulot. Ekoturizmning tasniflanishi

Mashg'ulot usuli: «Menyu» uslubi.

Yakka tartibda yoki kichik guruh bilan ish olib borishda «menyu» uslubidan foydalanish tavsiya etiladi. «Ekoturizmning tasniflanishi» mavzusi bo'yicha o'qituvchi ekoturlarning tasnifi bo'yicha har bir guruh uchun alohida topshiriq tayyorlaydi;

- 1) shakl;
- 2) sinf;
- 3) tur;
- 4) ko'rinish;
- 5) guruh;
- 6) daraja.

Har bir guruh topshiriq oladi va 3 minut davomida vazifa muhokama qilinadi, so'ngra har bir guruhdan bittadan vakil o'qituvchi stoliga keladi va tayyor «menyu»ni olib qaytadi. Bu uzun qirqilgan — «tillar» bo'lib, ularda ekoturlarning tasnifi bayon qilingan bo'ladi. Guruh vakili ulardan tanlab oladi va o'z guruhiga olib keladi, keyin boshqa talaba shu ishni bajaradi va zaruriy materiallar yig'ilguncha bu holat davom etadi. 10 minut davomida topshiriq muhokama qilinadi va rasmiylashtiriladi. Bu jadval qo'lda tayyorlanishi yoki javoblar og'zaki bo'lishi ham mumkin. Boshqa guruh vakillari savollar berishadi, o'qituvchi esa guruh ishlarini, sardor faoliyatini baholab, fikr-mulohazasini bildiradi.

4-amaliy mashg'ulot. «Ekoturistik tizimli yoki tarmoqli fikrlash»

Mashg'ulot usuli: «Klaster» yoki tarmoqli fikrlash.

Mashg'ulot maqsadi — tezkor va aniq ravishda ekoturistik atama va terminlardan foydalanishni o'rgatish.

Bu metoddan foydalanish uchun talabalarni kichik (3—5 tadan iborat bo'lgan) guruhlariga ajratish talab etiladi. Har bir guruhcha mavzuga oid alohida ekoturistik

tushuncha, termin va elementlarga ishlov beradi. Buning uchun auditoriyada darslik, o'quv qo'llanma, ma'ruza matnlari va boshqa axborot manbalari yetarli miqdorda bo'lishi lozim. O'qituvchi o'quvchilarni o'zlashtirish uchun vaqt ajratadi (15—20 daqiqa).

Klaster tuzish bosqichlari:

1. Auditoriya yozuv taxtasiga kichik guruhlar soniga qarab vatman ilinadi va «kalit» so'zlar (ekoturizm, ekologiya, turizm, resurs) o'qituvchi tomonidan yoziladi.

2. Mavzu bo'yicha o'quv elementlarga tegishli fikrlar qog'ozga yoziladi (Ekoturistik konsepsiyalar va prinsiplar).

3. Asosiy tushuncha va g'oyalar o'rtasidagi aloqadorlik chizmada ko'rsatiladi (tabiatdan oqilona foydalanish, atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy majmualarni qayta tiklash).

4. Kichik guruhlardagi barcha talabalar o'z variantlarini qog'ozga tushirishadi.

5. Fikrlar «shajarasi» umumlashtiriladi va yakuniy xulosalar qayd etiladi.

6. O'qituvchi guruh ishtirokchilarining faoliyatini nazorat qiladi va xolis baholaydi.

Bu metodda ekoturizmga oid tushunchalar mazmunan ketma-ketlik saqlangan holda vatman qog'oziga yozib boriladi va fikrlar «yoyilmasi» chizmasi yaratiladi.

5-amaliy mashg'ulot. «Ekoturistik» albom yaratish

Mashg'ulot usuli: «Kichik guruhlarda bosma materiallar bilan ishlash».

Mashg'ulot maqsadlari — turistik servisdagi kerak bo'ladigan ko'rgazmali vositalarni tayyorlashni o'rgatish.

Bu amaliy mashg'ulotni bajarish uchun auditoriya 4—5 kishidan iborat kichik guruhlar bo'linadi. Guruhlar bir xil yoki turlicha mazmundagi topshiriqlar, gazetalar, jurnallar, fotoalbom, bulletinlar olishadi.

Zaruriy materiallar: 24 varaqli albom, qaychi, yelim.

Topshiriqlar: A. gazeta va jurnallardan ekoturizm to'g'risidagi axborotlarni toping va ularni joylashtiring:

1) ekologik turizm;

2) tabiiy turizm;

3) muhofaza etiladigan tabiiy hududlar;

4) antropogen faoliyat natijasida buzilgan hududlar.

B. Ekoturistik konsepsiyalarni yoritib bering.

Har bir guruh topshiriq oladi, gazetadan kerakli materiallarni, maqolalarni, suratlarini qirqib oladi va albomga yelimplaydi, zaruriy matnni sharhlaydi. Har bir guruh o'z sardorini saylaydi va ular ish yakuni to'g'risida hisobot beradi. Boshqa guruh talabalari savollar berishadi va ishni o'qituvchi yordamida baholashadi.

Talabalardan ehtiyot bo'lib ishlash talab etiladi, ortiqcha qog'oz qirqish, yelimplash, auditoriyani ifloslantirishga yo'l qo'yilmaydi.

IV. SEMINAR MASHG'ULOTLAR REJASI

1-seminar. Turizm va ekoturizm

1. Turizm, ekologiya va ekoturizm tushunchalariga beriladigan ta'riflar.
2. Turizm va ekoturizmning umumiy hamda xususiy tomonlari.
3. O'zbekiston iqtisodiyotidaturizmningjumladan ekoturizmning tutgan o'рни.

Adabiyotlar

1. *Александрова А. Ю.* «Международный туризм». — М.: Аспект пресс, 2002. 5-14 с, 29-32 с.
2. *А. Nig'matov.* «Ekologiya nima?» — Т.: «Turon Iqbol», 2005. 8—20-b.
3. *Окладникова Е. А.* Международный туризм. География туристических ресурсов мира. — М.: Омега-Л., 2002. 12—18 с.
4. *А. Soliyev, А. Usmonov.* «Turizm geografiyasi». — Samarqand, SamDU, 2005. 5-15-b.
5. *Таксонов А.* Азбука туризма. — Т., 2005 — 74 с.
6. *А. То 'xlayev, А. Hamidov.* «Ekologiya asoslari va tabiatni muhofaza qilish». — Т.: «O'qituvchi», 1994. 5-6-b.
7. *Храбовченко В. В.* «Экологический туризм». — М.: Финансы и статистика, 2003. с. 5-25.

2-seminar. O'zbekistonda ekoturistik obyektlar

1. Ekoturistik obyektlarga qo'yiladigan talablar.
2. O'zbekistonda ekoturistik obyektlarni ajratish usullari.
3. Respublikadagi ijobiy va salbiy ko'rinishdagi ekoturistik obyektlar.

Adabiyotlar

1. *Егоренков Л. И.* «Экология туризма и сервиса». — М.: Финансы и статистика, 2003. 7—52 с.
2. *А. Nig'matov, N. Shomuratova.* «Ekologik turizm — yangi fan sohasi» // «Ekologiya xabarnomasi», 2003. 6-son. 14—17-b.
3. Рабочая программа развития экотуризма на участке Чимган-Белдсрсай// Угам-Чаткальский национальный парк, Узбекистан. — Проект — июнь, Ташкент, 2005. — 41 с.
4. Рабочая программа развития экотуризма на участке Хумсан-Акташ/ / Угам-Чаткальский национальный парк, Узбекистан. — Проект — июнь, Ташкент, 2005. — 42 с.

5. Труды заповедников Узбекистана. Выпуск 4—5. 168—358 с.
6. Храбовченко В.В. Экологический туризм. — М.: «Финансы и статистика», 2003. 15—41 с.

3-seminar. O'lka tabiati va ekoturizm

1. Vatanimiz tabiati va uning qo'yniga sayohat.
2. Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishda ekoturizmning tutgan o'rni.
3. O'zbekiston tabiatini ekoturistik baholash mezonlari.

Adabiyotlar

1. P. Saratov. O'zbekiston tabiiy geografiyasi. T., «O'qituvchi» 1996. 3—5. 135—147-b.
2. Рабочая программа развития экотуризма на участке Чимган-Белдерсай// Угам-Чаткальский национальный парк, Узбекистан,- Проект -июнь, Ташкент, 2005.
3. Рабочая программа развития экотуризма на участке Хумсан-Акташ/ / Угам-Чаткальский национальный парк, Узбекистан. — Проект — июнь, Ташкент, 2005.
4. A. S. Soliyev, M. R. Usmanov. Turizm geografiyasi. — SamDU, 2005. 60—64-b.
5. Таксонов А. Албука туризма. Ассоциация путешественников Рабат Малик. - Т., 2005. 18-20 с.
6. Тетюхин Г.Ф., Маматкулов М., Батунская Б.А. Некоторые аспекты рационального использования и охраны неживой природы Узбекистана. — Т.: Фан 1987, 24-53 с.
7. Храбовченко В.В. Экологический туризм. — М.: Финансы и статистика, 2003. 32-53 с.

4-seminar. Ekoturistik servis

1. Ekoturistik servis tushunchasi va turlari.
2. Respublikaning o'ziga xos tabiati va undan turizmда foydalanish imkoniyatlari.
3. Ekoturizmда mehmonxona servisi.

Adabiyotlar

1. Александрова А.Ю. Международный туризм. — М.: Аспект пресс. 2002, 309—327 с.
2. Егоренков Л.И. Экология туризма и сервиса. — М.: Финансы и статистика, 2003. 145-151 с.
3. Соколова Ы.В. История туризма М.: Мастерство 2002. 309—327 с.
4. A. S. Soliyev, M. R. Usmanov. Turizm geografiyasi. — SamDU, 2005. 100—108-b.
5. Храбовченко В.В. Экологический туризм. — М.: Финансы и статистика, 2003. 135-140 с.

5-seminar. Ekoturistik ong va madaniyat

1. Ekoturistik ongni ta'lim orqali rivojlantirish muammosi.
2. Ekoturistik madaniyat — milliy madaniyatning ajralmas bir bo'lagi.
3. Milliy g'urur va iftixorni shakllantirishda ekoturizmning tutgan o'rni.

Adabiyotlar

1. Глобальные прогнозы развития туризма до 2000 года и в последующий период. Мир в целом. — Мадрид, 1994. 3-68, 123—210 с.
2. R. Davidov. Torizm - London, 1990. 234 г.
3. Егоренков Л.И. Экология туризма и сервиса. — М.: Финансы и статистика, 2003. 53-73 с.
4. Уокер Д. Введение в гостеприимство. Учебник. — М., 1999.
5. Храбовченко В. В. Экологический туризм. — М.: Финансы и статистика, 2003. 104-132 с.
6. O'zbekcha ruscha-inglizcha ekologik izohli lug'at. — T.: Chinor ENK, 2004. - 303-b.

V. MUSTAQIL ISH MAVZULARI

1. Ekoturizm: kecha, bugun va ertaga.
2. Ekoturizm — yangi fan sohasi.
3. Ekoturizm mustaqil turizm industriyasi.
4. Global miqyosdagi ekoturistik muammolar.
5. Regional va mahalliy miqyosdagi ekoturistik muammolar.
6. O'lkashunoslik va ekoturizm.
7. Milliy g'oya va ekoturizm.
8. Tabiiy turizm hamda ekoturizmning umumiy hamda xususiy tomonlari.
9. Ekologik turizmda xizmat ko'rsatish sohasi.
10. O'zbekistonda ekoturizm obyektlari.
11. Orol va Orolbo'yi ekoturistik obyekt sifatida.
12. Davlatlararo ekoturistik marshaitlar.
13. G'arbiy Tyan-Shandagi ekoturistik marshrutlar.
14. O'zbekistonning endemik o'simliklaridan foydalangan holda ekoturizmdagi tabiiy servisni tashkilashtirish.
15. O'zbekistonning cho'l mintaqasida ekoturizm.
16. O'zbekistonning tog' mintaqasida ekoturizm.
17. Antropogen o'zgargan hududlarda ekoturizm.
18. Ekoturizmda xavfsizlik turlari va ularga ta'rif.
19. Ekoturistik ong va madaniyat.

VI. TEST SAVOLLARI

1. «Ekologiya» so'zi grekchada nimani anglatadi?

- A) organizmlar haqidagi fan
- B) yer haqidagi ta'limot
- C) tabiat haqidagi bilim
- D) uy, yashash joyi haqidagi ta'limot
- E) tabiat haqidagi ta'limot

2. Turizm ... munosabatlar turkumiga kiradi.

- A) tabiiy
- B) iqtisodiy
- C) ijtimoiy
- D) siyosiy
- E) ma'naviy-ma'rifiy

3. Ekoturizm predmetiga kiradi.

- A) atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish
- B) tabiiy resurslardan oqilona foydalanish
- C) buzilgan tabiat majmualari, tizimlari va unsurlarini qayta tiklash
- D) hamma javob to'g'ri
- E) A, C

4. «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni qachon qabul qilingan?

- A) 1992-yil 8-dekabr
- B) 1993-yil 9-dekabr
- C) 1992-yil 9-dekabr
- D) 1993-yil 8-dekabr
- E) 1994-yil 8-dekabr

5. Ekoturistik konsepsiyalarga qaysi dunyoqarashlar kiradi?

- A) barqaror rivojlanish uchun ekoturizm
- B) naturalistik

- C) iste'molchilik
- D) muhofaza qilish va rivojlanish
- E) barcha javoblar to'g'ri

6. Ekoturizmning rivojlanish bosqichlari nechtaga ajratiladi?

- A) 2
- B) 3
- C) 4
- D) 5
- E) 6

7. Ekoturizmning mustaqil turizm sohasi sifatida yuzaga kelish davrini ajratng.

- A) XX asrning 50-yillarigacha bo'lgan davr
- B) 1990-2000-yillar
- C) 2000-yildan keyingi davr
- D) XX asrning 90-yillarigacha bo'lgan davr
- E) 1980—2000-yillar

8. TASHIS dasituri asosida G'arbiy Tyan-Shan biologik xilma-xillikni saqlash loyihasi nechanchi yilda ishlab chiqilgan?

- A) 2000-yil
- B) 2001-yil
- C) 2002-yil
- D) 2003-yil
- E) 2004-yil

9. Qaysi yil va qaysi xalqaro tashkilot tashabbusi bilan «Xalqaro ekoturizm yili»deb e'lon qilindi?

- A) 2001-yil PROON

- B) 2003-yil BTT
- C) 2002-yil BTT
- D) 2004-yil FAO
- E) 2002-yil YUNEP

10. YUNEP bu - ...

- A) BMTning oziq-ovqat bo'yicha dasturi
- B) BMTning fan va madaniyat bo'yicha tashkiloti
- C) BMTning atrof-muhit bo'yicha dasturi
- D) BMTning salomatlik bo'yicha dasturi
- E) BMTning ekologiya va salomatlik bo'yicha dasturi

11. Ekoturistik konsepsiya bu — ...

- A) tabiat va turizmning o'zaro munosabati to'g'risidagi dunyoqarashlar
- B) iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlar to'g'risidagi qarashlar
- C) tabiat va jamiyatning o'zaro munosabati
- D) jamiyat va turizmning o'zaro munosabati
- E) atrof-muhit va insonlarning munosabatlari to'g'risidagi qarashlar

12. Ekologik turizm ... ekologiya fanlar tarmog'iga kiradi.

- A) iqtisodiy
- B) ijtimoiy
- C) biologik
- D) geografik
- E) huquqiy

13. Ekoturizmning obyekti bo'lishi uchun sayyohlik obyekti qanday talablarga javob berishi lozim?

- A) organizmlarning yashash makoni bo'lishi
- B) tabiiy kelib chiqqan holda o'zgargan yoki o'zgarmagan bo'lishi
- C) inson tomonidan yaratilgan bo'lishi
- D) A, B
- E) to'g'ri javob yo'q

14. O'zbekiston hududi nechta ekoturistik rayonga ajratiladi?

- A) 10
- B) 11
- C) 12
- D) 13
- E) 14

15. Ekoturizm tasniflashda qanday iyerarxik qismlarga bo'linadi?

- A) shakl — sinf — kichik sinf — tur — kichik tur — daraja
- B) shakl — sinf — tur — ko'rinish — guruh — daraja
- C) sinf — tur — ko'rinish — xil — guruh — daraja
- D) tur — sinf — ko'rinish — daraja — guruh
- E) to'g'ri javob yo'q

16. Butun jahan ekoturistik sammit qayerda va qachon bo'lib o'tdi?

- A) Kvebek shahrida 2002-yil 19-22-may
- B) Bermin shahrida 2003-yil 15—20-iyun
- C) Dublin shahrida 2001-yil 27-31-avgust
- D) Kopengagen shahrida 2004-yil 5—JO-sentabr
- E) Rio-de-Janeyro shahrida 2001-yil 3—14-iyun

17. O'zbekistonda nechta davlat qo'riqxonalari mavjud?

- A) 7
- B) 8
- C) 9
- D) 10
- E) 11

18. O'zbekistonda o'simliklarning nechta turi uchraydi?

- A) 3000
- B) 3500
- C) 3800
- D) 4000
- E) 4200

19. O'zbekistonda davlat ro'yxatiga olingan turistik korxonalarining necha foizi ekoturizmga yo'naltirilgan?

- A) 5
- B) 7
- C) 9
- D) 10
- E) 12

20. Ekoturistik ... — ma'lum bir hududni uning ekoturistik holati, imkoniyati nuqtayi nazardan bo'linmalarga ajratish.

- A) *konsepsiya*
- B) *prinsip*
- C) *rayonlashtirish*
- D) *tasnifi ash*
- E) *monitoring*

21. Qo'riqxonaga va milliy bog' ekoturistik obyekt bo'la oladimi?

- A) *ha*
- B) *yo 'q*
- C) *qisman*
- D) *agarda Oliy Majlisda tasdiqlansa*
- E) *to 'g 'ri javob yo'q*

22. Ekoturistik ... — ekoturizmga yo'naltirilgan qoidalar.

- A) *rayonlashtirish*
- B) *prinsip*
- C) *konsepsiya*
- D) *ro'yxatlash*
- E) *nazoratlash*

23. Buzilgan tabiat komplekslari ekoturizm obyekt bo'la oladimi?

- A) *yo'q*
- B) *qisman*
- C) *ha*
- D) *Vazirlar Mahkamasining ruxsati bilan*
- E) *to 'g 'ri javob yo 'q*

24. Ekoturizm qanday harakatlar qat'iy cheklangan?

- A) *ekologik*
- B) *noekologik*
- C) *iqtisodiy*
- D) *ijtimoiy*
- E) *A, C*

25. Italiyada ko'pincha ekoturizm qaysi turizm turi bilan birga olib boriladi?

- A) *agroturizm*
- B) *speleoturizm*
- C) *veloturizm*
- D) *gidroturizm*
- E) *tarixiy turizm*

26. Barqaror rivojlanish ilk bor qanday hujjat sifatida qabul qilingan?

- A) *dastur*
- B) *reja*
- C) *konsepsiya*
- D) *xalqaro hujjat*
- E) *deklaratsiya*

27. Ekoturizm fanining rivojlanish bosqichlarini ajratishda qanday ko'rsatkichlarga e'tibor beriladi?

- A) *yangi bosqiehgga ko'tarilishiga*
- B) *tizimlanishiga*
- C) *metodologik asoslari ko'rib chiqilishiga*
- D) *konseptual dunyoqarashlar o'zgarishiga*
- E) *barcha javoblar to 'g 'ri*

28. Ilk bor regional miqiyosda atrof-muhitni muhofaza qilishga oid konferensiya qayerda va qachon chaqirilgan?

- A) *Shveysariyada 1913-yil*
- B) *Kanadada 1915-yil*
- C) *Avstraliyada 1916-yil*
- D) *Italiyada 1918-yil*
- E) *AQSHda 1920-yil*

29. «Jayron» ekomarkazi O'zbekistonning ... viloyatida joylashgan?

- A) *Samarqand*
- B) *Qashqadaryo*
- C) *Navoiy*
- D) *Buxoro*
- E) *Sirdaryo*

30. Geografiyaning uch asosiy predmetini aniqlang?

- A) *ritmlilik, bir butunlik, hududiylik;*

- B) regionallik, ritmlilik, sistemalik;
- C) hududiylik, ritmlilik, majmualilik;
- D) davriylik, sistemalik, regionallik;
- E) hududiylik, davriylik, komplekslik;

31. Ekoturistik rayonlashtirishda qanday qoidalarga amal qilinadi?

- A) hududiy bir butunlik
- B) kompleks yondashuv
- C) genetik o'xshashlik
- D) individuallik
- E) barcha javoblar to 'g 'ri

32. «Zarafshon» qo'riqxonasi qaysi ekoturistik rayonda joylashgan?

- A) Ustyurt
- B) Qiyilqum
- C) Zarafshon
- D) Nurota
- E) Hisor

33. O'zbekistonda milliy hunarmandchilik rivojlangan rayonni aniqlang?

- A) Farg'ona
- B) Qashqadaryo
- C) Surxondaryo
- D) Chirchiq-Ohangaron
- E) Sirdaryo

34. Xalqaro ekologik rezervat joylashgan rayonni ajrating ?

- A) Chirchiq-Ohangaron
- C) Ustyurt
- B) Sirdaryo
- D) Turkiston
- E) to 'g'ri javob yo 'q

35. Ekoturizmning maqsadi nimadan iborat?

- A) aholining ekologik xavfsizligini ta'minlash
- B) barqaror rivojlanishni ta'minlash
- C) atrof-muhitni huquqiy jihatdan muhofaza qilish
- D) A, B
- E) to 'g 'ri javob yo 'q

36. Ekoturizm obyektini aniqlang?

- A) tabiat unsur (komponent) lari
- B) tabiiy tizimlar
- C) tabiat majmualari
- D) antropogen majmualar
- E) A, B, C

37. Orol dengizi ekoturizm obyektini bo'la oladimi?

- A) ha
- B) qisman
- C) yo 'q
- D) B, C
- E) to 'g 'ri javob yo 'q

38. Ekoturlarni tasniflashda «daraja» nimaga ko'ra ajratiladi?

- A) ishtirokchilarning ijtimoiy holatiga ko'ra
- B) ishtirokchilarning yoshiga ko'ra
- C) ishtirokchilarning iqtisodiy imkoniyatiga ko'ra
- D) ishtirokchilarning ongiga ko'ra
- E) hamma javob noto'g'ri

39. Ekoturlarni tasniflashda «guruh» nimaga ko'ra ajratiladi?

- A) ishtirokchilarning ijtimoiy holatiga ko'ra
- B) ishtirokchilarning yoshiga ko'ra
- C) ishtirokchilarning iqtisodiy imkoniyatiga ko'ra
- D) ishtirokchilarning ongiga ko'ra
- E) hamma javob noto'g'ri

VII. EKOLOGIK TURIZMDAGI ASOSIY ATAMA VA IBORALAR LUG'ATI

<i>Antropogen landshaft</i>	inson faoliyati natijasida o'zgargan va unga bog'liq holda rivojlanayotgan alohida bir ko'rinishga ega bo'lgan tabiat majmuasi.
<i>Antropogen omil</i>	atrof tabiiy muhitga ta'sir etadigan kishilar faoliyati qirralari.
<i>Areal</i>	muayyan bir o'simlik va hayvonot dunyosi turi tarqalgan yoki jarayon va hodisalar sodir bo'ladigan hudud yoki suv akvatoriyasi.
<i>Barqaror rivojlanish</i>	shaxs va jamiyat hayotini tashkil etishning yangi modeli. Iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik muammolarning yagonaligini e'tirof etuvchi dunyoqarash.
<i>Tabiat</i>	obyektivborliq, ya'ni bizni o'rab turuvchi olam va uning xilma-xil shakllari. Amaliyotda yoki tabiiy fanlarda uni kishilarning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish manbayi bo'lgan atrof tabiiy muhit deb qaraladi. Falsafiy yoki astronomik nuqtayi nazardan son-sanoqsiz yulduzlar, osmon va uning cheksiz unsurlari.
<i>Inson</i>	— Yer kurrasining jonli qobig'i — biosferada yashovchi organizmlar tur-

kumiga kiaiivchi, lekin murakkab hayotiy faoliyat yurituvchi individ. U ongining yuqoriligi, nutqining rivojlanganligi, ijodiy faolligi, takomillashgan mehnat qurollarini yarata olishi, axloqiy, ma'naviy hamda ruhiy o'z-o'zini angalay olishi bilan boshqa tirik organizmlardan tubdan ajralib turadi.

Jamiyat

insonning boshqa insonlar bilan ma'lum bir hududda tarixan qaror topgan guruhi yoki uyushmasi.

Atrof-muhitni baholash

— real, aniq holatni standartlashtirilgan o'zgaruvchan ko'rsatkichlar bo'yicha ideal va muvaqqat me'yor bilan taqqoslash.

Atrof-muhitni ifloslantirganlik uchun to'lov

korxonalar, tashkilotlar va boshqa xo'jalik subyektlari tomonidan ularning salbiy oqibatlar va ekotizmlarni tiklash uchun qo'shimcha xarajatlarga olib keladigan faoliyati natijasida atrof-muhitga yetkazilgan zararni qisman qoplash uchun to'lanadigan pul to'lovlari.

Atrof-muhit holati haqidagi hisobot

atrof-muhit holati haqidagi tizimli axborot to'plamini o'z ichiga olgan rasmiy yillik e'lon.

Atrof-muhitni muhofazasini boshqarish

atrof-muhitga antropogen faoliyat natijasida zararli ta'sirni chegaralaydigan hamda tabiiy resurslardan oqilona foydalanib, ularni qayta tiklashni ta'minlaydigan me'yor va talablarning bajarilishini ta'minlash.

Atrof-muhitga ko'rsatilayotgan ta'sirni limitlashtirish (chegaralash)

Atrof-muhitga ta'sir qiluvchi manbalarni ro'yxatga olish

Atrof-muhitni ifloslantirganlik uchun jarimalar

Atrof-muhitni nazorat qilish

Agrar zonalar

Alohida muhofaza etiladigan hududlar

Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar

atrof-muhitga ta'sir ko'rsatayotgan manbalarva chiqindilarning ma'lum tavsiflarini ularga rioya qilish va nazoratini amalga oshirish imkoniyatlari mavjud bo'lgan hollarda vaqtinchalik belgilash.

umumiy miqdori, joylashishi, ta'sir manbalarining asosiy tavsiflarini belgilangan me'yoriy va limitlarga mosligidan kelib chiqqan holda (sh.j. qo'shimcha o'lchovlar asosida) tuzilgan hujjat (rasmiy bayon).

mansabdor shaxslar va fuqarolarga (yuridik va jismoniy shaxslarga) xo'jalik va boshqa faoliyat natijasida ekologik standart va me'yorlarni buzganliklari uchun solinadigan pul jarimalari.

inson va biota uchun eng muhim va asosiy bo'lgan atrof-muhit komponentalarining holati va ularning o'zgarishi ustidan nazorat qilish.

qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi bilan band bo'lgan alohida ekoturistik holatga muhtoj hududlar.

tarixiy-madaniy, iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy va ekologik funksiyalarni bajaruvchi alohida huquqiy holat va davlat e'tiboridagi hududlar va obyektlar.

ekologik, madaniy sog'lomlashtirish, ilmiy, estetik, rekreatsion (dam olish) funksiyalarni bajaruvchi alohida huquqiy holat va davlat e'tiboridagi tabiiy hududlar va obyektlar.

Atrof tabiiy muhitning ifloslatiishi

insonlarni o'rab turuvchi tabiiy muhit unsurlarini ekologik-huquqiy talablardan ortiq me'yorda fizik va kimyoviy o'zgarishi.

Atrof-muhitni xalqaro huquqiy muhofaza qilish

insonlarning ekologik xavfsiz muhiti va davlatlarning barqaror rivojlantirishini ta'minlovchi xalqaro huquq prinsiplari, normalari va munosabatlari yig'indisi.

Baliq ovlash

baliq va umurtqasiz suv hayvonlarini sanoat, havaskorlik va sport maqsadida ovlash.

Baliq xo'jaligi tegralari

nodir va yo'qolib borayotgan baliq turlari va boshqa suv hayvonlarini muhofaza etish va ko'paytirish maqsadida, shuningdek, baliq xo'jaligi ehtiyojlari uchun foydalaniladigan suv obyektlari yoki ularning bir qismi.

Botanika bog'i

o'simlik termalari (kolleksiyalari)ni tuzish, to'ldirish va asrash, ilmiy, o'quv-ta'lim ishlarini olib borish yo'li bilan mahalliy vajahon miqyosidagi o'simliklar majmualarining nodir va muayyan turkumga xos turlarini maxsus yaratilgan sharoitda asrash, o'rganish, iqlimlashtirish, ko'paytirish hamda ulardan samarali va oqilona foydalanish maqsadida tashkil etilgan bog'.

Genofond yoki genetik fond (yun. genos — avlod, kelib chiqish va lot. fondus — asos)

individlar guruhi genlari to'plamidagi nasliy axborot.

***Davlat yer nazorati
(inspeksiyasi)***

mahalliy hokimiyat va davlatning maxsus vakolatli organlari tomonidan yer munosabati qatnashchilari (subyektlari)ning yer uchastkalaridan foydalanish va ularni muhofaza qilishga doir faoliyatlarini tekshirish.

Davlat milliy bog'i

— tabiatni muhofaza qilish muassasasi hisoblangan alohida ekologik, tarixiy va estetik qimmatga ega bo'lgan hamda tabiatni muhofaza qilish, rekreatsiya, ma'rifiy-madaniy, ilmiy maqsadlarda foydalanish uchun mo'ljallangan tabiiy majmua.

Davlat tabiat yodgorliklari

— ekologik, ilmiy, estetik, madaniy jihatdan noyob, o'rnini to'ldirib bo'lmaydigan, qimmatli, kelib chiqishi tabiiy bo'lgan obyektlar.

Deklaratsiya

— muayyan tashkilot, davlat yoki partiyalarning asosiy prinsip va me'yorlarini tantanali ravishda e'lon qilishga yo'naltirilgan xalqaro hujjat.

Ekologik barqarorlik

— inson faoliyati va tabiiy ofatlar (zilzila, toshqin, sunami va h.k.) ning atrof-muhitga salbiy ta'sir etmaydigan darajasi, ya'ni muayyan bir hudud, kenglik va mintaqada ekologik xavfsiz muhit holatini bir me'yorda ushlab turish.

Yeger

— ovchi xo'jaliklarda *tabiatni muhofaza qilish* qonunlariga (xususan, ovchilik haqidagi qonunlarga) rioya qilishni nazorat qiluvchi mansabdor shaxs.

«Ex situ» saqlash

biologik xilma-xillik komponentlarini ularning tabiiy yashash joylaridan tashqarida saqlab qolish (parvarishxona, zoopark va b.)

Ekologik ekspertiza

rejalashtirilayotgan yoki amalga oshirilayotgan xo'jalik va boshqa faoliyatning ekologik talablarga muvofiqligini belgilash hamda ekologik ekspertiza obyektini ro'yobga chiqarish mumkinligini aniqlash yoki mutaxassislar tomonidan xulosalash.

Ekologik inqiroz

ekologik tizimda modda va energiya almashinuvining tabiiy holatda kechishining buzilishi yoki modda va energiyaning kichik va katta aylanish jarayonlarining muayyan bir bosqichdagi uzilishi.

Ekologik siyosat

muayyan davlatda yoki xalqaro miqyosda ma'lum bir yer, suv va havo kengligida yuzaga kelgan ekologik holatni hisobga olgan tarzda atrof-muhitni yaxshilash va sog'lomlashtirishga qaratilgan ichki va tashqi ijtimoiy-iqtisodiy harakat.

Ekologik tanglik

xalqaro hamjamiyat, davlat va jamiyat tomonidan global, regional va mahalliy miqyosdagi ekologik muammolar yechimini topishning qiyinlashuvi.

Ekologik kadastr

muayyan tabiiy obyektning geografik joylashuvi, huquqiy maqomi, miqdor, sifat tavsiflari va bahosi to'g'risidagi yangilanib turiladigan (o'zga-

ruvchan) ma'lumotlar va hujjatlar to'plami.

Ekologik konsepsiya

tabiat va jamiyatning o'zaro munosabati to'g'risidagi qarashlar tizimi, ya'ni bu moddiy dunyoda kishilarning o'rni, ahamiyati va mohiyatini aks ettiruvchi dunyoqarashlar.

Ekologik monitoring

atrof tabiiy muhit va tabiiy resurslarning davriy o'zgarishini (kadastr ma'lumotlariga asoslangan tarzda) kuzatib borish, hisobga olish, baho berish va istiqbolini belgilash tizimi.

Ekologik nazorat

ekologik munosabat subyektlarining tabiiy resurslardan oqilona foydalanishlari va atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishlariga oid faoliyatlarini vakolatlangan davlat organlari, nodavlat tashkilotlari va jamoat birlashmalari tomonidan tekshirib borish va tegishli chora-tadbirlarni amalga oshirish tizimi.

Ekologik-ijtimoiy javobgarlik

ijtimoiy javobgarlikning bir turi bo'lib, u hozirgi zamon milliy yoki xalqaro huquq normalarida belgilanmagan, lekin millat yoki xalqlarning azaliy urf-odatlarini, an'analari orqali avloddan-avlodga o'tib kelayotgan qoida va me'yorlar.

Ekologik soliq

tabiiy obyektlardan foydalanganliklari, shuningdek, atrof-muhitni ifloslantirganliklari uchun jismoniy va yuridik shaxslardan doimiy.

muddatli yoki bir marotabalik to'lovlar.

Ekologik xavfsizlik

atroftabiiy muhit holatini organizmlarning hayotiy zarur ehtiyojlariga javob bera olishi yoki insonlar uchun sog'lom, toza va qulay tabiiy sharoitga ega atrof-muhit holati.

Ekoturistik xavfsizlik

ekoturistik sayohatni rejalashtirish, olib borish va yakunlash davomida ko'zda tutiladigan hamda amalda realizatsiya qilinadigan atrof tabiiy muhit va sayohatchilarning tabiiy hamda antropogen omillar ta'sirida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan salbiy holatlardan saqlanganlik darajasi.

Ekologik javobgarlik

ekologik xavfsiz muhitni ta'minlashdagi davlat, jamiyat va shaxslarning hozirgi va kelajak avlodlar oldidagi burchlari va majburiyatlari hamda ularni bajarmasligi tufayli yuzaga keladigan ijtimoiy-iqtisodiy va yuridik xarakterdagi salbiy oqibatlar.

Ekologik jamg'arma

atrof-muhit muhofazasi va sanitar-gigiyenik holatini yaxshilashga qaratilgan tadbirlarni (dastur, reja, loyiha, konferensiya, munozara, uchrashuv, missiya) moliyaviy ta'minlash maqsadida tuzilgan pul jamg'armalari.

Ekologik sug'urta

sug'urtalanuvchilarning pul jamg'armalari hisobiga tashkil etilgan va ekologik xavfli oqibatlar yuzaga

Ekologiyaning maqsadi

kelganda, ularning moddiy va ma'naviy zararlarini qoplash bo'yicha amalga oshiriladigan moliyaviy munosabat.

Ifloslanish darajasi

hozirgi va kelajak avlodlar uchun ekologik xavfsiz muhitni ta'minlash.

Ifloslantirish manbasi

muhitdagi ifloslantiruvchi moddalar miqdorining mutlaq yoki nisbiy qiymati.

Iqlimga moslashish (akklimatizatsiya)

1) ifloslantiruvchi moddani atmosferaga tashlash nuqtasi; 2) ifloslantiruvchi moddani ishlab chiqarayotgan xo'jalik yoki tabiiy obyektlar; 3) kirib kelayotgan ifloslantiruvchi moddani tarqatayotgan hudud.

Yo4 qo'yilishi mumkin bo4gan ta'sir (me'yoriy ta'sir)

organizmlarning (inson, hayvonot, o'simliklar) o'zgargan jo'g'rofiy (asosan, iqlimiy) sharoitlarda yashashga ko'nikishi.

«In situ» saqlash

ekologik tizimni salbiy o'zgarish ro'y bermaydigan holatidan (barqarorlik zonasi) chiqarib yubormaydigan ta'sir.

Rafting

biologik xilma-xillik komponentlarini ularning tabiiy yashash joylarida saqlab qolish.

Sarguzashtli turizm

tog' daryolari bo'yicha maxsus moslamalar orqali suzishga yo'naltirilgan sayohat turi.

tabiatning ison tomonidan kam o'zlashtirilgan yowoyi tabiat qo'yniga qilinadigan sayohat turi.

Hayvonot dunyosidan foydalanuvchilar

hayvonot dunyosi obyektlarining foydali xususiyatlaridan o'z ehtiyojlarini qondirish maqsadida jismoniy va yuridik shaxslarning qonun hujjatlarida belgilangan shartlar va tartibda foydalanishlari.

Jamoat ekspertizasi

— fuqarolar, fuqarolar yig'ini, o'zini o'zi boshqarish organlari va nodavlat notijorat tashkilotlari mablag'lari hisobidan ekologik ekspertizani o'tkazish. Ularning xulosalari tavsiya kuchiga egadir.

Jamoat yer nazorati

— yerlarni muhofaza qilish hamda ulardan oqilona foydalanish borasidagi yer qonunchiligi talablariga rioya etishni nodavlat notijorat tashkilotlari va fuqarolarni o'zini o'zi boshqarish organlari tomonidan tekshirish.

Javobgarlik

— muayyan shaxs, jamoa yoki davlatning o'zga shaxslar, jamoatchilik, davlat va davlatlar oldidagi burchi, majburiyati.

Milliy ekologik boshqaruv

— hokimiyat organlari, birlashmalar, tashkilotlar va ularning tabiatni muhofaza qilish vakolatlari, funksiyalari va usullari majmuasi.

Milliy ekologik qonunlar

— Oliy Majlis tomonidan yoki umum-xalq ovoz berish (referendum) orqali qabul qilingan, o'zida uning amal qilish muddati, hududi va shaxslar doirasida ekologik munosabat subyektlari faoliyatining umumiy ko'rsatkichlarini mujassamlashtirgan normativ-huquqiy hujjatlar.

***Nodavlat notijorat
tashkiloti***

jismoniy va (yoki) yuridik shaxslar tomonidan ixtiyoriylik asosida tashkil etilgan, daromad (foyda) olishni o'z faoliyatining asosiy maqsadi qilib olmagan hamda olingan daromadlarni (foydani) o'z qatnashchilari (a'zolari) o'rtasida taqsimlaydigan o'zini o'zi boshqarish tashkiloti.

Ov qilish

tabiiy erkinlik holatida yashaydigan yovvoyi hayvonlarni tutish maqsadida izlash, iziga tushish va quvlab borish, tutishga intilish va tutish (otish, tutib olish).

Qizil kitob

yo'qolgan yoki yo'qolish arafasida turgan, yo'qolib borayotgan, kamyob va kamayib borayotgan o'simlik va hayvonot dunyosining genofondini saqlab qolish maqsadida tashkil etilgan ma'lumotlar ro'yxati (rejestri).

Qonun

oliy yuridik kuchdagi milliy huquq normasi. Uning qoidalari va me'yorlari davlat tomonidan ishlab chiqiladi, o'rnatiladi, muhofaza etiladi, umummajburiy kuchga ega bo'ladi va yuridik oqibatlarni keltirib chiqaradi.

***Qo'riqlanma (oraliq) yoki
bufer tegralar***

ijtimoiy-ekologik va qo'riqxona-ekologik turdagi alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarga tabiiy texnogen jarayonlarning salbiy ta'sirining oldini olish maqsadida tashkillashtirilgan zonalar.

Qo'riqxon

alohida muhofaza etiladigan oddiy va noyob tabiiy majmualar, o'simliklar va hayvonlarning irsiy fondlarini saqlab qolish va o'rganish, tabiiy jarayonlar va hodisalar o'zgarishi ustidan monitoring o'tkazish maqsadidagi ilmiy-tadqiqot muassasasi.

Rekreatsiya tegralari

turizm va aholining ommaviy dam olishini tashkil etish uchun qulay geografik va iqlim sharoitlariga ega hududlar.

Suvdan oqilona foydalanish-

suvning foydali xususiyatlaridan jismoniy va yuridik shaxslarning qonun talablari asosida foydalanishi.

Suvni muhofaza qilish mintaqalari (tegralari)

daryolar, ko'liar, suv omborlari, kannallar, kollektorlar hamda boshqa suv obyektlarining o'zanlariga tutash suvlarni muhofaza qilish maqsadida tashkillashtirilgan alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar.

Tabiiy obyektlarga nisbatan mulk huquqi

tabiiy resurslar, tabiiy komplekslar yoki tabiiy hududlarning kimga tegishliligi va mulkdorning unga nisbatan qanday vakolat (huquq)ga ega ekanligi.

Tabiat unsurlarining buzilishi

atrof-muhit holatining inson yashashi uchun noqulay darajada o'zgarishi.

Tabiat unsurlarining oriqlanib ketishi

insonlarning hayotiy zarur ehtiyojlarini iqtisodiy shaklda qondirilishi natijasida tabiiy resurslarning kamaya borishi.

***Tabiat unsurlarining
vayron bo'lishi***

tabiiy obyektlarning tabiiy va texnogen jarayonlar natijasida tabiiy xossa va xususiyatlarining yo'qolishi.

***Tabiat unsurlarining yo'q
bo'lib ketishi***

ayrim turdagi o'simlik va hayvonot dunyosini yer yuzida tur sifatida yo'qotilishi.

***Tabiat va kishilik jamiyati
o'rtasidagi munosabatlar
shakli***

ma'lum bir davrga xos bo'lgan kishilarning atroftabiiy muhit bilan o'zaro uzviy bog'langan hayot tarzi.

Turizm

sayohat qilish, dam olish bilan bir qatorda sport va umumtarbiyaviy yoki siyosiy-ma'rifiy vazifalarni bajarish.

Trekking

turizmning bir turi bo'lib, u tog'da yayov sayr qilishdir.

***Xalqaro ekologiya
huquqi obyekti***

xalqaro huquq subyektlarining ekologik munosabatlar predmeti bo'lgan tabiiy obyektlar, ya'ni o'zining xususiyati, joylashuvi va ahamiyati nuqtayi nazaridan biron-bir davlat yuridiksiyasiga kirmaydigan yoxud nazoratida bo'lmaydigan, shuning uchun ham ikki va undan ortiq mamlakatlar yoki xalqaro hamjamiyat mulki bo'lgan tabiiy obyektlar.

***Xalqaro ekologik
jamg' armalar (fondlar)***

tabiatning muhofaza qilish, atrof-muhitning sanitar va gigiyenik holatini yaxshilash va ekologik dasturlarni moliyaviy ta'minlash kabi vazifalarni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan xalqaro ekologik tashkilotlar. Faoliyat yurgizish va

amaliy harakat qilish ko'lamiga ko'ra ular umumjahon, regional va regionlararo turlarga ajraladilar.

Xalqaro shartnoma

siyosiy ahamiyat kasb etuvchi va boshqa siyosiy, iqtisodiy, ma'rifiy-madaniy masalalar qatori atrof-muhit muhofazasiga oid xalqaro me'yorlarni o'zida aks ettiruvchi hujjat.

Yer nazorati

yerni muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanishga oid yer qonun hujjatlari talablarining yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan bajarilishini davlat organlari, jamoat birlashmalari hamda vakolatlangan idoralar va shaxslar tomonidan tekshirish.

Yerlarni muhofaza qilish

ulardan belgilangan maqsadda oqilona foydalanish, tuproq unumdorligini, o'rmon fondi yerlarining samaradorligini tiklash va oshirish, qishloq xo'jalik aylanmasidan va alohida muhofaza etiladigan hududlarning yerlari tarkibidan yerlarning asossiz ravishda olib qo'yilishining oldini olish, ularni zararli antropogen ta'sirdan himoya qilishga qaratilgan huquqiy, tashkiliy, iqtisodiy, texnologik va boshqa tadbirlar tizimi.

O'rmonlarni qo'riqlash

vakolatlangan davlat organlari va jamoat birlashmalari tomonidan o'rmonlardan noqonuniy tarzda foydalanish, ularga zararli ta'sir ko'rsatishdan qo'riqlash.

O'rmon tuzish

o'rmonlarni muhofaza qilish, qo'riqlash, o'rmon xo'jaligi va o'rmonlardan foydalanishni oqilona yuritilishini ta'minlashga qaratilgan tadbirlar tizimi.

O'rmonlarni ko'paytirish

o'z ichiga daraxtzorlarning zichligini oshirish, nav tarkibini yaxshilash, qimmatli navlarni ko'paytirish, boshqa yer fondi toifalaridan (masalan, qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlardan) o'rmon fondi yer toifasiga kiritish kabi tadbirlar.

O'rmonlarni muhofaza qilish

o'rmonlarga zararkunandalar, kasalliklar, tabiiy-texnogen jarayonlar (eroziya, sel, defliatsiya, yong'in, qurg'oqchilik) ning oldini olish chora-tadbirlarini qo'llash.

O'rmonlarni tiklash

kesilgan o'rmon yoki o'rmonsiz yer o'miga daraxt va butalar ekish, nav tarkibini yaxshilash, ularning mahsuldorligi va muhofazalash xususiyatini oshirish, genetik fondi va biologik xilma-xilligini saqlab qolishga yo'naltirilgan tadbirlar.

O'rmonlarning mahsuldorligini oshirish

o'rmonlarni takroriy ko'paytirish, nav tarkibini yaxshilashni o'rmon melioratsiyasi va plantatsiyasini tashkil etish orqali amalga oshirish.

O'rmonlarning taqiqlangan mintaqalari

qimmatli va nodir o'simlik turlarining irsiy fondini muhofaza etish va saqlab qolish, shuningdek, o'rmon fondi maydonlarida qo'riqxonalar, milliy bog'lar va alohida muhofaza etiladigan o'zga tabiiy hududlarning

ish tartibini ta'minlash maqsadida tashkillashtirilgan hududlar.

O'simlik dunyosi obyekti

- tabiiy sharoitda o'sadigan, takror yetishtirish va genetik fondini saqlash uchun ekib o'stiriladigan yovvoyi o'simliklar.

Davlatning ekologik siyosati

- davlatning tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish borasida olib borayotgan ichki va tashqi faoliyat majmuyi.

VIII. TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR

I. DARSLIK ADABIYOTLAR

1. *I. Karimov*. O'zbekistonning o'z istiqloq va taraqqiyot yo'li. — T.: «O'zbekiston», 1992.
2. Atrof tabiiy muhitini muhofaza qilish. Qonunlar va normativ hujjatlar. — T.: «Adolat», 2004.
3. O'zbekiston Respublikasida atrof tabiiy muhit muhofazasi va tabiiy resurslardan oqilona foydalanishning holati to'g'risida Milliy ma'ruza. — T.: Chinor ENK, 2006.
4. O'zbekistonda atrof-muhitning holati va tabiiy resurslardan foydalanish: faktlar va raqamlar. 2000-2004 // Statistik to'plam. — T, 2006.

ASOSIY ADABIYOTLAR

1. *Храбовченко В.В.* Экологический туризм. — М.: Финансы и статистика, 2003.
2. *Тухлиев Н., Абдуллаева Т.* Экологический туризм: сущность, тенденции и стратегия развития. — Т.: «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi», 2006.
3. *Бочкарёва Т.В.* Экотуризм: анализ существующего международного опыта. — М., 2003.
4. *Александрова А.Ю.* Международный туризм. — М.: Аспект пресс, 2002.
5. *Биржаков М.Б., Никифоров В.И.* Индустрия туризма: Перевозки. Москва — Санкт-Петербург, «Невский Фонд», «Издательский дом Герда», 2001.
6. Глобальные прогнозы развития туризма до 2000 года и в последующий период. Мир в целом. Мадрид, 1994. с. 3—68, 123—210.
7. *Davidov R.* Turizm, — London, 1990.
8. *Егоренков Л.И.* Экология туризма и сервиса. — М.: Финансы и статистика, 2003.
9. *А. Nig'matov*. Ekologiya nima? — T.: «Turon-iqbol», 2005.
10. *А. Nig'matov, N. Shomurotova*. Ekologik turizm — yangi fan sohasi // j.Ekologiya xabarnomasi, 2003. 6-son. 14—17-b.
11. Окладникова Е.А. Международный туризм. География туристских ресурсов мира. М.: Омега — Л., 2002.
12. Рабочая программа развития экотуризма на участке Чимган—Белдерсай// Угам—Чаткалский национальный парк, Узбекистан. — Проект-июнь, Ташкент, 2005.

13. Рабочая программа развития экотуризма на участке Хумсап — Акташ// Угам — Чаткальский национальный парк, Узбекистан. — Проект — июнь, Ташкент, 2005.
14. *Соколова М.В.* История туризма — М.: Мастерство 2002.
15. *A.S. Soliyev, M.R. Usmanov.* Turizm geografiyasi. SamDU, 2005.
16. *Таксанов А.* Азбука туризма. Ассоциация путешественников Рабат Малик. - Т., 2005.
17. *Уокер Д.* Введение в гостеприимство. Учебник. — М., 1999.
18. *А.Б. Косолапов, Н.Г. Мизь.* Экологический туризм в Приморском крае и работа гида на маршруте (методические рекомендации). — Владивосток, 2002.
19. *Дроздов А.В.* Экотуризм: определения, принципы, признаки, формы / / Акт. пробл. туризма — 99. Перспективы развития туризма в южном Подмосковье. Сб. докл. и тез. сообщений науч.-практ. конф. — М., 1999. с. 32—41.
20. *Емельянов Б.В.* Экскурсоведение. РМАТ, — М., 2001.
21. *Петрасов И.* Концепция устойчивого развития применительно к мировому туризму <http://www.publication.narod.ai/> Fauthor Fpetrasov Famin. htm.
22. Разработка и описание экотуристических маршрутов. МАНТ—ДВ, Хабаровск, 2000.

QO'SHIMCHA ADABIYOTLAR

1. *В. Aminov, T. Tilovov.* Odam va uning salomatligi. — Т.: «O'qituvchi», 1995.
2. *Ердавлетов С.Р.* География туризма: история, теория, методы, практика. — Алматы, 2000—336 с.
3. *М.Алиев.* Табиат ва тақдиримиз. — Т.: «Медицина», 1989.
4. *М. Маманазаров.* Ekologik xavfsizlikni ta'minlashning ustuvor yo'nalishlari //j. Ekologiya xabarnomasi. №3, 2005. 26—27-b.
5. Mustaqillik: Izohli ilmiy-ommabop lug'at. — Т.: «Sharq»,1998.
6. *Тетюхин Т.Ф., Маматкулов М., Батунская Б.А.* Некоторые аспекты рационального использования и охраны неживой природы Узбекистана. — Т., «Фан» 1987.
7. *Yu. Sh. Shodimetov.* Ijtimoiy ekologiyaga kirish. — Т.: «O'qituvchi», 1993.
8. *А. Nig'matov.* Ekologiya. — Т.: «Cho'lpon», 2006.
9. Barqaror rivojlanishning geoekologik jihatlari / A.Nig'matov va boshqalar. - Т.: UzMU nashriyoti, 2006.
10. *А. Rafikov.* Geoekologik muammolar. — Т.: «O'qituvchi», 1997.
11. *Реймерс Н.Ф.* Надежды на выживание человечества: Концептуальная экология. — М.: «Россия молодая. Экология», 1992.
12. *А. Ergashev.* Umumiy ekologiya. — Т.: «O'zbekiston», 2003.
13. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. — Т.: «O'zME nashriyoti» 1—11 jildlar. 2000-2006 уу.
14. O'zbekcha-ruscha-inglizcha ekologik izohli lug'at. — Т.: Chinor ENK, 2004.

VEB SAYTLAR

1. <http://site-ru.net/jh/kp/>
2. http://uzforyou.com/q_a.htm
3. [Ftours Fvclotur-pustinya Kizilkum.htm](http://F.Fuzforyou.com)
4. <http://www.travelgroup.ru/ecotourism>
5. <http://www.geographia.com/>
6. [http://www.jonathanangelascott.com/.](http://www.jonathanangelascott.com/)
7. <http://www.videoglobetrotter.com/>
8. http://www.crusadertravel.com/red_sea/
9. <http://www.unitours.ru/>
10. <http://www.constanttour.ru/>
11. <http://www.goperu.ru/>
12. <http://www.lonelyplanet.com/worldguide/destinations/south-america>
13. <http://www.tourism.com/>
14. <http://www.yandex.ru/yandsearch?text=beach&stypе=www>
15. <http://shalkamy-eg.com/>
16. <http://www.bcresevation.com/canoe.html>
17. <http://www.famous-india.com/packages-tour-india/rajasthan-camel-safari-tour.html>
18. <http://www.newride.ru/rafting.htm>
19. <http://www.issyk-kul.com/>
20. <http://www.newride.ru/index.html>
21. <http://www.elbmsspeedclimb.com/?p=foto&m=menu2&l=ru>
22. http://www.sustainabletravelinternational.org/documents/op_et_exective.html
23. <http://www.ecoventura.com/photogallery/default.asp>
24. <http://www.finchbayhotel.com/>
25. <http://www.dodotravcltour.com/english/madagascar.cfm>
26. <http://www.tokyolionhouse.ru/exkur.html>
27. http://www.orexca.com/rus/nature_tyan-shan.shtml
28. http://rabatmalik.freenet.uz/rus/eco_tour.html
29. <http://www.qb.uz/russian/ecological/>
30. http://www.orexca.com/rus/nature_tyan-shan.shtml
31. <http://www.elenatour.uz/>
32. <http://chatkal.freenet.uz/tour.phtml>

MUNDARIJA

So'zboshi.....	3
----------------	---

I. NAZARIY QISM

1.1. Ekoturizm — mustaqil fan sohasi.....	5
1.2. Ekoturizmning maqsadi, vazifalari, obyekti va predmeti.....	11
1.3. Ekoturlarning tasniflanishi (klassifikatsiyasi).....	19
1.4. Ekoturizmning rivojlanish tarixi.....	26
1.5. Ekoturistik dunyoqarashlar tizimi (konsepsiyalar).....	35
1.6. Ekoturizmning yo'naltiruvchi qoidalari (prinsiplari).....	41
1.7. Ekoturistik xavfsizlik.....	46
1.8. Turizmda ekoturizmning tutgan o'rni.....	51
1.9. O'zbekistonning ekoturistik imkoniyatlari.....	54
1.10. Ekoturizm bo'yicha dunyo tajribasi.....	60
1.11. Ekoturizmning kelajak istiqbollari.....	71

II. AMALIY QISM

2.1. Ekoturistik marshrutlar tushunchasi va mazmuni.....	76
2.2. Ekotur talablari va tavsiyalari.....	80
2.3. O'zbekistondagi ekoturistik tashkilotlar va ekoturular.....	82
2.5. O'zbekiston hududini ekoturistik rayonlashtirish.....	84
III. Amaliy mashg'ulotlar.....	95
IV. Seminar mashg'ulotlar rejasini.....	100
V. Mustaqil ish mavzulari.....	103
VI. Test savollari.....	104
VII. Ekologik turizmning asosiy atama va iboralar lug'ati.....	108
VIII. Tavsiya etiladigan adabiyotlar.....	124